

II. ÉVF. // BUDAPEST, 1929 MÁRCIUS HÓ // 3. SZÁM
MEGJELENIK ÉVENTE TÍZSZER

HISTORIA

SZERKESZTŐSÉG

MAGYAR MŰEMLÉKEK

SZERKESZTI

DR. SZÖNYI OTTÓ

A. MŰEMLÉKEK ORSZ. BIZOTTSÁGA ELŐADÓJA

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK

SZERKESZTI

DR. GÁRDONYI ALBERT

SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET

SZERKESZTI

DR. LUKINICH IMRE

A NEMZETI MŰZEUM SZÉCHENYI KÖNYVTÁRÁNAK
IGAZGATÓJA

HADIMŰZEUMI LAPOK

SZERKESZTI

AGGHÁZY KAMIL

A M. KIR. HADTÖRTÉNELMI MŰZEUM IGAZGATÓJA

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL

BUDAPEST VI, ANDRÁSSY-ÚT 20. TELEFON: AUTOMATA 299-92

E L Ő F I Z E T É S I D Í J A K

EGÉSZ ÉVRE 30 P FÉLÉVRE..... 16 P

MINDEN

A LAPRA VONATKOZÓ LEVELEZÉS (KÉZIRAT, REKLAMÁCIÓ, ELŐFIZETÉS STB)

BUDAPEST VI, ANDRÁSSY-ÚT 20 ALÁ CÍMZENDŐ

TARTALOM.

1849. május 21 1

Hősi sírok és temetők.

Hercváth Károly: Fekete hantokra... vitéz *Pósch Rezső:*
Hősi sírjaink és azok kultuszáról 2

Pestbudai emléklapok.

Dr. Kovács Lajos: A budai hóhérház. *Romhányi István:*
Karacs Ferenc pesti háza. *Gárdonyi Albert:* A királyi
udvar Budára költözési terve 1741-ben. *Kovács Lajos:*
A budapesti városkép kialakulása 5

Hadimúzeumi lapok.

I. A Hadtörténelmi Múzeum közleményei. A szabadságharc emlékművei. Nürnberg magyar hadtörténelmi és magyar katonai műveltségtörténeti vonatkozásai. II. Intézeti hírek. A látogatás szünetelése. A múzeum gyarapodása. III. Szemle. Múzeumok. Leletek — ásatások. Könyvek és folyóiratok. Emlékművek — hősi emlékművek. Bajtársi összejövetelek 11

Melléklet:

Magyar műemlékek.

Közleményeink átvételét csupán a forrás megnevezése ellenében engedjük meg.

1849. május 21.

(*Budavár visszafoglalásának 80. évfordulója alkalmából.*)

A napi érdeklődés lassan-lassan elterelődik a multaktól, a mult idők tiszteletétől és a hagyományok szeretetétől.

Valamikor régen másként volt. Amikor még éltek a nagy idők nagy emberei s megelevenítették a multat vagy annak egyes mozzanatait.

Ezt találjuk egy levélben is, melyet Roboz István 48-as honvéd és kaposvári szerkesztő intézett a százasztendő Horváth Ignác 48-as huszárezredeshez, aki tudvalevőleg Erdélyben levágta az első orosz.

A levélnek különösen érdekes része az, melyben leírja Kossuth Lajos bevonulását a visszafoglalt városba és Görgey jelentéstételét a győzelemről. A levél ezen része így hangzik:

„Én ott voltam Budavárában, mikor még lángokban volt; a vár foka, utcák holtakkal borítva és Hentzi tábornok is ott feküdt egy lepellel letakarva. Ott voltam, midőn Kossuth Lajos május 22.-én délelőtt 10 órakor megérkezett a minisztereivel Károlyi gróf négyes fogatán. A Váci-körúton, a Szikszai-féle fogadó átellenében levő Kossuth Lajos-utca sarkán várta Görgey tábornok arannyal borított vérvörös atillában, paripáján; háta mögött vagy negyven tábornok és törzstiszt napsugárban tündöklő aranyos egyenruhában!... Mintegy félisten ült lován az országszerte ünnepelt hadvezér, az óriás tömegek zúgó tapsai és éljenzése közt.

Itt leírhatatlan lelkesedés Kossuth Lajosra és a győzelmes hadvezérre: hátul a túlparton lobogó lángok, halottak ezrei.

Itt két egymást perzselő üstökös; ott a magyar diesőség glória fénye... ilyenkor szekta Clio érebetűkkel írni a történetet.

Különösen pedig, mikor már az ellenségeket levett, véres esatákban diadalokat aratott magyar honvédek világraszóló vitéz tetteit kell megörökíteni!...

Ime a történeti esemény:

Kossuth Lajos fogata megállt a most nevét viselő utca sarkánál; Görgey tábornok paripáján pár lépést előre tett, szalutált s ezen szavakat mondta:

— Kormányzó Úr! Rendeletére Budavár be van véve...

Kossuth erre kalapját leemelve, mondta egyik halhatatlan beszédét: a nép ezrei pedig kocsiját, ruháját esókolták dörgő éljenzés és tapsok között.

— — — — —
Áldjon meg a hadak Istene! A szép Erdélyországban! Kineses Kolozsvárban! Szerető öcséd: Roboz István kir. tanácsos, szerkesztő.“

HŐSI SÍROK ÉS TEMETŐK

... Sírja fölött régen, kis fakeresztje bedőlt:
Emléket neki egy jobbkor fog tenni, öröklőt,
S azt, hogy hű fia volt —
a Haza jegyzi reá!...

(Vörösmarty.)

Fekete hantokra

messze idegenben hullatja nehéz csöppjeit az ölmos eső. A föld száraz röge issza-szívja magába a hulló csöppeket, mint valamikor régen Duna—Tisza-közének magyar vérét, székely fiúk vérét, tót-magyarok vérét itta. Minden csöpp nyomán omlad a rög, száz csöpptől száz, ezertől ezer és lassan eltűnnek a hantok, apró dombjai messze idegenben pihenő hősöknek. Csak talán a kereszt áll még ki a földből, oldalra dülve, széltől, hótól, jégtől, víztől agyoncsapdosva, korhadtan, fakultan, készülve az enyészésre.

Pedig a keresztiek beszéltek egykor. Beszéltek ezer Kovács Istvánok, Németh Józsefek, Fekete Mihályok, ott elpusztult magyarok nevében, kik ököllel mentek a golyónak. Ma már némák a keresztiek is, tíz év lemosta róluk a szót, a nevet; tíz év elmosta porladó testiükről a hantot s tíz év úgy látszik elmosta idehaza az emlékezést is. Sokoliban, Sianki mellett, ott közel a régi uzsoki határhoz, vagy másutt, ahol járunk, tüzelőnek hordják a korhadt fejfákat, kaszálónak szolgál a drága sírok tája s idehaza anyák és gyermekek, szülők és hitvesek fájdalommal gondolnak el messze, ismeretlen tájra, idegen vidékre. S ha majd egykor felkeresni vélik a legdrágább sírját, néma pusztaság fogadja őket, s nem lesz egy hely, nem lesz egy jel, hol térdreborulva elmondhassák a magyar imát, vagy letehessék a magyar rónáról hozott, a hazai föld termette virágot.

Mit fog érezni a szív, a még dobogó szív, ott messze idegenben? S mit fog érezni a szív, a már nem dobogó szív, a jeltelen sírban, ott messze idegenben? És mit fog szólni az ajk, a hazajövő ajka, lent a faluban, mikor kérdeni fogja tőle a szomszéd, a rokon, az ismerős, a barát s mit fog szólani mindenki, aki látni fogja, hallani fogja, érezni fogja, szenvedni fogja, hogy már rövid tíz év után sincsen emlékezés, a ma már elmosta a tegnapot, mint Galicia nehéz, ölmos esőjének hulló ezernyi csöppje az apró sírhantokat.

Hol vagy Magyarország, ki mindig megbecsülte a multat, a saját multadat, hol vagy s milyen jövőt érdemelsz, ha legfájdalmasabb tegnapiodat már mára elfelejtet?

... Idehaza emléket emelnek a hősi veszteségnek, s idegenben pusztulnak a sírok. Idehaza kőbe vésnek minden nevet, melynek viselője elment, de vissza nem jött soha s idegenben a korhadó fejfákról lemossa az eső az összes neveket.

Akik ott pihennek, nem piramisért, síremlékért vagy szoborért haltak meg, hanem a Hazáért. S a Hazáért meghaltaknak van, kell, hogy legyen olyan temetkezési helye, melynél szebbet, felségesebbet

egy Krózus vagy milliárdos sem vehet magának: ez honfitársainak, az utókornak meleg lelke. Mert aki Hazájáért, polgártársaiért, a jövőért halt meg, annak nemcsak a föld hideg sírja a nyugvóhelye, hanem az emberek meleg lelke is, addig, amíg emlékeznek reá.

Fekete Trianon fekete betűi előírják, kötelezik az államokat, hogy a területükön lévő hadisírokat gondozzák. Fekete Trianon fekete betűinek kellene tehát érvényesülnie nemcsak akkor, ha Csonka Hazánk terhére keresnek abban északon és délen, keleten és nyugaton rendelkezést, hanem akkor is, ha magyar ügyről: a becsületről, a kegyeletről, az emberi tisztességről sóhajtanak Nyugat felé a pusztuló hantok alatt enyészetnek indult nekünk szent porhüvelyek...

De nem tudnak. A fekete betűk némák, mi pedig — lesujtott, kifosztott, erőtlen Nemzet.

És mégis.

A pusztuló külföldi sírok ügyében történnie kell valaminek. Valaminek, ami egyformán jut ki minden hősi halottnak, nyugodjék bárhol, a régi harcmezőknek bármely vidékén.

E történéshez kívánunk hozzájárulni szerény erőnkkel mi is, amikor lapunkban rovatot nyitunk a Fekete Keresztnek, hogy lássa, ismerje mindenki a munkát, melyet elvégezni kell, lássa, ismerje mindenki a munkát, melyet az erre illetékes hadisírgondozó szerv végez és lássa, ismerje mindenki a társadalmi kötelességet, melyet a mai kor magyarjától némán várnak a korhadó fakeresztek.

A magyar társadalom értse meg a szót: tegyen mindenki szíve szerint legalább egy szál virágot az eső mosta idegen földön pusztuló hősi sírhalmokra...

Horváth Károly.

Hősi sírjaink és azok kultuszáról.

A „Historia“ rovatot adott a hadisírügyeknek. Köszönjük. Ebben a rovatban foglalkozni fogunk e kérdésbe vágó minden üggyel és szíves felvilágosítást adunk bárkinek kérdésére. Ismertetjük a mi és a külföld azon szervezetét, mely a hadisírügyeket intézi, ismertetjük a munkát, mit végeztünk és ami még hátra van.

A sírok karbantartásának kötelezettsége kiterjed a volt szövetséges és ellenséges államok katonáira is, miről egyébként a trianoni békeszerződés is intézkedik.

A trianoni szerződés 155. cikke kimondja, hogy a szövetséges és társult hatalmak, valamint a magyar kormány gondoskodnak arról, hogy területükön eltemetett hősök sírhelyei tiszteletben és jókarban tartassanak.

Magyarország ezen kötelezettségének nemcsak megfelelt, hanem népünkben élő lovagias érzéstől vezetve, valamennyi hősi és hadifogolysírt, tekintet nélkül arra, hogy benne barát vagy ellenség nyugszik, maradandó síremléssel látja el. A hadifogoly temetőikben jelentelen sír nincs.

Tapasztalataink és híreink azt a sajnálatos tényt állapították meg, hogy ezen szerződéses kötelezettségnek nem mindenütt felelnek meg. Eddig Olasz-, Lengyelország, Jugoszlávia és Románia területén levő magyar hősi sírokat volt alkalmunk láthatni, ezek állapotáról egyik legközelebbi cikkünk keretében fogunk beszámolni.

Jelen alkalommal kizárólag a belföldi hősi sírokkal foglalkozunk.

A hősi sírok legszükségesebb karbantartását az állam maga vállalta. De hogy a sírokat síremléssel lássuk el és a temetőket díszesebbé tegyük, erről az egyes városok (községek) hősök napján az általuk eszközölt gyűjtés útján gondoskodnak.

Hősi sírjaink díszesebbé tétele végett helyi bizottságok vannak. Ezek a közigazgatási hatóságok vezetőinek irányítása és a különböző vallásfelekezetek és társadalmi egyesületek bevonásával működnek. Mellettük egyes személyek is dicséretreméltó tevékenységet fejtenek ki.

Feladatuk: a hősi sírok díszesebb karbantartására szolgáló alapot létesíteni és azt évről-évre gyarapítani. Legtöbb helyen igen szép eredményeket is értek el, mit legjobban hősi temetőinkről összeállított fényképalbum igazol.

Ezeknek a bizottságoknak fáradhatatlan munkáját az a körülmény bizonyítja legjobban, hogy Magyarország területén már jelentéktelen azoknak a síroknak száma (Budapest és 2—3 vidéki város kivételével), melyek maradandó síremléssel ellátva nincsenek. Egyes hősi temetőket már szépeknek is mondhatunk. Ki kell emelni a soproni, szegedi, pécsi, szombathelyi, miskolci, győri és a budapesti három befejezett parcellát, a kisebbek közül a papai, veszprémi, nagykanizsai és diósgyőri (vasgyár) temetőt.

Szép időjárás esetén, egyes helyeken, vásár- és ünnepnapokon a temetők valóságos búcsújáró helyek.

Az országban eltemetett összes hősök száma kb. 80.000. Ebből 12.947 orosz, 9666 szerb, 5632 román, 3781 olasz, 3416 cseh, 3035 lengyel, 2130 osztrák, 566 német, 125 török, 55 francia, 15 bolgár, 11 albán, 1 angol.

A hősök nagyobbbrészt különálló hősi-hadifogoly temetőkben nyugsznak, milyen 30 van. Legnagyobb hősi temető Budapesten van (18.000), azután Miskolc-Debrecen (4300). Legnagyobb hadifogoly temető Ostffyasszonyfa (5600), Kenyérmező (2800).

A hősök kisebb része községi (felekezeti) temetőkben, vagy egy különálló parcellában, vagy szétszórtan a többi sírok között fekszenek. A törekvés oda irányul, hogy ezeket a szétszórtan fekvő sírokat is egy külön parcellában (egyes sírokban) összpontosítsuk. Ez az összpontosítás egyes helyeken már megtörtént.

Általában örömmel elmondhatjuk, hogy hősi sírjaink és temetőink kinézésével, tehát eddigi munkánkkal, meg lehetünk elégedve.

vitéz Pósch Rezső.

(Folytatjuk.)

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK

DR. GÁRDONYI ALBERT SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

A budai hóhérház.

A Rózsa-domb alján, a Keleti Károly- és Bimbó-utcák sarkán állott egy régi kúria, melynek az elmúlt 120 esztendő alatt nem egy előkelő lakója volt: püspök, gróf, báró, egyetemi tanár. A gazdasági helyzet javulásával megindult építkezés ezt a régi házat is csákány alá juttatta. Mikor az alapot bontották, különböző csontmaradványok kerültek elő a földből, ami a környékbeliek közt sok mende-mondára adott alkalmat. A vidék oslakói pedig összefüggésbe hozták e leleteket egy még ifjúkorukban az öregektől hallott hírrel, hogy az egykori budai hóhér lakott e házban.

A rendelkezésünkre álló adatok megerősítik ezt az állítást. Miután Buda-várát visszafoglalták a törököktől és a város lakossága szaporodott, pénzügyi helyzete javult, egymásután szerveztek új állásokat a megsokasodott teendők elvégzésére. A hóhéri teendőket eleinte a törvényszéki szolga látta el, később szétválasztották munkakörét. A hóhéri munkaköri intézését az eddigi törvényszéki szolgára bízták, aki már gyakorlott ember volt s évi fizetés mellett természetbeni lakást is adtak neki. Az első hóhérszállás a Halászfővárosban volt, mely a Várhegy alatt terült el az Ybl Miklós-tértől a Lánc-hídig. Az az épület, amelyben a bakó 1755-ig lakott, a Duna közelében húzódó házaknál magasabban, a hegy első emelkedésén állott. Ekkor azonban más lakásról kellett gondoskodnia a városnak, mert a legfelsőbb katonai parancsnokság veszélyesnek találta ezt az épületet közelben lévő löpor- és anyagraktáira, 1754. november 12-én szólította fel a helytartótanács a budai városi tanácsot, hogy másutt adjon lakást a hóhérnak. A tanács a város súlyos pénzügyi helyzetére való utalással fel-

mentést kért a parancs teljesítése alól. Ekkor a kancellária elé került az ügy, amely helybenhagyta a helytartótanács intézkedését. Most már a budaiak sem halaszthatták tovább a parancs teljesítését s csupán azt kérték, hogy könnyítsenek az utóbbi évek folyamán állandóan emelkedő adóterheiken. Valószínűleg ennek a kérésnek volt az eredménye, hogy a helytartótanács 1755 március 4-én kelt leiratában értesítette Buda-város hatóságát, hogy a hadipénztár az előző évre befizetett hadiadójukból 1067 frt 21 kr-t nyugta ellenében visszafizet. Az eredmény elérésében sok része lehetett gróf Nádasdy Lipót kancellárnak, akit a budaiak február 3-án közbenjárásra kértek fel, később pedig köszönőlevelet küldtek neki. Erről a régi hóhérházról még annyit tudunk, hogy egyelőre a parancs ellenére sem bontották le, hanem csak kiürítették. Az értéke pesti mesteremberek becslése szerint 931 frt 21 kr volt. 1770-ben leégett, ekkor lebontották, köveit pedig a budai városházához és utcakövezéshez használták fel.

Új hóhérház számára az országúti zsidótemetőből hasítottak ki területet. (Ez lehet a magyarázata annak, hogy a lebontásnál most csontok kerültek napvilágra.) A zsidótemető a mai Keleti Károly- és Bimbó-utca, továbbá a Bimbó- és Tudor-utca sarkánál feküdt. Az épületet a Keleti Károly-utcai oldalon emelték. Már 1755 tavaszán nekiláttak a munkának és június elsején fizette ki a házipénztár az építést végző mesteremberek első számláit. Az épülettel ellátott területet a telekadókönyvek 178 □-ölnek tüntetik fel, azonban az udvarok beszámításával a házhely 317 □-ölet tett ki, amint ezt későbbi felmérések mutatják. Az építési költségek több mint 1000 frt-ra rúgtak. A ház mellett egy 456 □-öles rét fe-

küdt, melyen a hóhérfelszerelések raktára volt elhelyezve.

Ez a ház 1806-ig szolgált természetbeni hóhérlakásnak. 50 év alatt három hóhér lakott benne: Zach Jakab, Zach János György és Henthaler József. Még ebben az évben a budaiak megvonták a hóhér természetbeni lakását, másfél évvel később pedig a hóhéri állást is beszüntették. Hogy ez így történt, abban nagy szerepe volt Wurmhörger Ádám városi hadnagynak. Wurmhörger t. i. Zach János hóhér halála után megvette ennek a szőlőjét, mely a hóhérház mögött és ettől jobbra terült el. Kellemetlennek találta, hogy idegen tulajdon ékelődött be birtokába, annyival is inkább, mert a hóhér ebben az időben olyan munkát is végzett a lakásán, mely a környék higiéniájának nem vált javára. Ugyanis a régi világ hóhérlakása pecér és csatornatisztító is volt. Az elhullott állatokat összegyűjtötte a házában, megnyúzatta azokat, bőrüket pedig eladta. Húsukkal kutyáit táplálta, sőt idegen kutyákat is tartott kosztban. A megmaradt húst és csontokat, ha egy bizonyos mennyiség már összegyűlt, a mai Gellért-fürdő tájára fuvaroztatta, ahol a hóhérlegények a Dunába szórták. Az Országút lakói állandóan panaszkodtak városrészük rossz levegője miatt és az ebből keletkező elégtelenséget ügyesen felhasználta Wurmhörger terve megvalósítására. Hamarosan elérte, hogy a hóhérház melletti 456 □-öles rétét eladták neki árverésen kívül 152 frt-ért, a hóhért pedig kötelezték, hogy a nyúzást elhagyott helyen, a Gellérthegy alatti Dunaparton, a házakon túl végezze. Henthaler hóhért kellemetlenül érintették ezek az intézkedések, panaszt panaszra halmozott a város ellen. Az eredmény az lett, hogy mivel egy Pest megye által elrendelt kivégzést ügyetlenül végzett és emiatt a megye elvette tőle a bakói teendő végzését, a haragos budaiak Pest megye intézkedésére való hivatkozással elcsapták. Az új hóhér, Grauszgruber, már nem kapott lakást a várostól,

1807. novemberétől kezdve pedig megszüntették a hóhéri állást is. A pecéri munkákat és csatornatisztítást bérbeadták, a kivégzésekhez máshonnan hívtak hóhért.

Wurmhörger teljesen elérte célját. A hóhérházra nem volt szüksége a városnak és a kamara engedélyt adott az elárverezésre. A hivatalos becslés 3658 frt-ban állapította meg az épület értékét, az árverésen azonban egészen 6205 frt-ig kellett licitálnia Wurmhörgernek, míg megkaphatta. Mivel a kifizetésre nem volt készpénze, a vételárat betábláztatta házára és szőlejére. De nem tarthatta meg sokáig hosszú időn át összegyűjtött birtokát. 1807-ben ugyanis, mikor itt járt a király, a budaiak polgári díszőrséget akartak felállítani a tiszteletére és Wurmhörger kezéhez nagy pénzszeget fizettek le a cél megvalósítása érdekében. A díszőrség felállítására azonban nem adtak engedélyt és amikor visszakérték a befizetett pénzt, Wurmhörger állítólag nem akart fizetni és emiatt feljelentették. Hogy az ellene irányuló követeléseknek eleget tehessen, el kellett adnia az ingatlanait.

Rózsadombi birtokát Alagovich Sándor püspök, helytartótanácsi tanácsos vette meg 1812-ben 16.000 frt vételárért és 2000 frt felpénzért. Vett még e helyen 260 □-öl városi telket is és ezzel végleg befejeződött ennek a telekkomplexumnak a kialakulása, amely az 1813. évi felmérés szerint 4183, az 1892. évi, modern eszközökkel történt felmérés szerint 4101 □-öl. Alagovich kezdte meg a terület parkosítását. Az általa ültetett díszkert 682 □-ölet tett ki. 1825-ben eladta tulajdonát gróf Battyányi Imrének; Battyányi grófról a báró Prónay-családra, erről Knoffler Ádámra szállt a terület, 1892. február 1-én pedig Zipernovszky Károly egyetemi tanár és felesége vették meg. Zipernovszky engedélyt kért arra, hogy nyaralót és bérpalotát építhessen új birtokán, azonban a városrész szabályozatlansága miatt tervei nem

juthattak kivitelre. Az elmúlt évben a legújabb tulajdonos kapott engedélyt a telek beépítésére. A tervek szerint öt- és hatemeletes házak készülnek itt. Újságok lapjain és egyebütt is hangzottak el panaszok amiatt, hogy a villanegyed területére beengedik a modern épületóriásokat, de hiába, úgy látszik, hogy Buda sem menthető meg igazi rendeltetésének. *Dr. Kovács Lajos.*

Karacs Ferenc pesti háza.

Karacs Ferenc pesti háza, mely ma már az enyészeté, megérdemli, hogy egy-két sorban megemlékezzünk a történetéről, lakóiról és mindazokról, kik szívesen keresték fel egyszerű, de barátságos falait. A házban lefolyt események többre is köteleznek az egy-két sorban elmondható megemlékezésnél, mert ezeknek köszönhetjük, hogy a német Pestből a magyarosodás úttörőinek lelkes munkálkodása révén magyar város lett.

Karacs Ferenc a múlt század leg-híresebb rézmetszője volt, aki iskoláit Pesten és Bécsben végezte. 1793-ban jött először Pestre, hogy itt a mérnöki tudományokban tökéletesítse magát, azonban e tervéről csakhamar lemondott és felutazott Bécsbe. Itt Czetter és Junker mesterektől tanulta a rézmetszést. Művészetéről a szakkörök rövidesen tudomást szereztek és kecsértető ajánlatokkal halmozták el. Hívták Münchenbe, valamint Oroszországba is, ő azonban a kedvező meghívásokat visszautasította, mert hazájának nem hírt, hanem hasznot akart műveivel szerezni. Bécsből 1795-ben visszajött Pestre és véglegesen megtelepedett. 1802-ben megnősült. Felesége, Takács Éva, méltó párja volt úgy a családi, mint a társadalmi életben, valamint a művészetben is. Ezekről kifogástalanul vezetett háztartása, gyermekeinek magas műveltsége és megjelent irodalmi munkái tanuskodnak.

Karacs Ferenc nősülése idejében az Üllői-úton lakott, ott, ahol jelenleg a Köztelek épülete áll. Később,

1806 körül átköltözött az Öt pacsirta-utcába, azonban az itt bérelt lakás nem nyújtott számára elég függetlenséget és kényelmet, mert a házban több lakó is volt. Arra törekedett tehát, hogy tőkét gyűjtsön és házat tudjon szerezni. Erre 1808-ban alkalma is nyílt. Ugyanis 1808 március 24-én Kulcsár István, ki Karacsékkal baráti viszonyban állott, telket vásárolt a Józsefkülvárosban, az Ösz- és Sándor-utcák sarkán. Kulcsár a 663 négyszögöl kiterjedésű telket 6500 forintért és 500 forint felpénzért vásárolta Nagy Sándortól. Kulcsár ebből a telekből hét nappal később 164 négyszögölet átengedett Karacs Ferencnek 1905 forint 7 krajcár vételárért. Egy esztendő múlva, 1809. március 18-án folyamodott Karacs Ferenc építési engedélyért a szépítő bizottmányhoz, hogy a Grimm Fülöp építőmester által tervezett házat felépíthesse. Március 31-én megkapta az engedélyt és rövidesen felépült a ház.

Az egyemeletes ház nélkülözött minden külső pompát. A körülbelül 18 méter széles utcai részt nagy bolt-hajtásos kapu osztotta két egyenlőlen részre. A keskenyebb oldalon egy nagy, kétablakos, a szélesebb oldalon pedig egy egyablakos és egy kétablakos szoba foglalták el a földszinetet. Az emeleten, a kapu fölött volt a ház legnagyobb szobája, a szalon, ettől jobbra és balra egy-egy kisebb szoba. A keskeny, de mély udvarra nyílt a konyha, egy udvari szoba és a mellékhelyiségek. A ház homlokzata a legegyszerűbb kiképzést kapta, egyetlen dísz a kapubejáratnál elhelyezett két nagyobb, domborúra faragott sarokkő volt. A házat Karacs Ferenc halála után felesége és gyermekei örökölték, kik 1846-ban árverésre bocsátották. Az első árverés nem járt sikerrel, mert a megígért árért az örökösök nem adták oda a házat s így újabb árverést tűztek ki. Többszöri kísérlet után, az 1847 július 21-én megtartott árverésen Eperjessy István 4000 pengőforintot

ígért a házért és mivel ezt az összeget elfogadhatónak találták az örökösök, bele is egyeztek az eladásba és így a ház gazdát cserélt. A Karacs-ház a mai Szentkirályi-utca 23. számú háza helyén állott, melynek jelenlegi tulajdonosai Halász Ferenc és neje.

Most pedig emlékezzünk meg a Karacs-házhoz fűződő egy-két nevezetesebb eseményről. Karacsék vendégszerető háza középpontja volt a XIX. század úttörőinek, kik itt jöttek össze csendes beszélgetésre, vagy komoly tárgyalásokra. Irodalmunk és közéletünk multszázadi nagyjai közül Horváth István, Virág Benedek, Fáy András, Döbrentey Gábor, Vajda Péter, Bajza József, Katona József, Mokri Benjamin, Kazinczy Ferenc, Déryné voltak állandó vendégei Karacséknak, sőt közülük Mokri Benjámint és Katona József huzamosabb ideig ott is laktak.

Karacs Ferenc leányának, Teréznek, megemlékezései szerint Katona József 1812—1813-ban lakott a kis udvari szobában és itt írta az egyszerű festetlen asztalnál halhatatlan művét, a Bánk bánt. Valószínű, sőt bizonyos, hogy a jelzett években készült színműveit mind a Karacs-házban írta Katona, mert például a „Jeruzsálem pusztulása“ című színművének kézírata 63 esztendeig volt a család birtokában.

Mokri Benjamin, a „Közönséges történelmi biographiai lexikon“ tudós szerzője 1827-ben keresett gyógyulást Karacsék házában. A nagybeteg író a tiszta kerti levegő miatt vették magukhoz a „kis tudós-szállóhelyre“ és gondoskodtak szerető szívvel róla.

Déryné gyermek szerető füzte Karacsnéhoz és hónapokon át mindennapos vendégük volt. Mikor az első nagy szerepét kapta a „Templáriusok“ című színműben, első útja az örömhírrrel Karacsékhoz vezetett, hol a puritán józanság kissé lehűtötte ugyan nagy lelkesedését, de ő nem haragudott ezért és naplójában a legnagyobb szeretettel emlékezik a házbeliokről. A színészek közül

még Murányi és Murányiné keresték fel gyakran Karacsékat.

1822-ben Kerekes Ferenc, a debreceni református főiskola tanára tartózkodott pár hétig Karacsék házában, mikor külföldi útjáról hazatért. A múzeum részére hozott tizennégy-ládányi gyűjteményét is ott raktározta be és ott kezdett dolgozni magyar nyelvtanán.

Kazinczy Ferenc 1829-ben járt a Karacs-házban, mikor Pesten időzött.

Ezek felemlítése után még csak annyit, hogy a főváros tanácsa emléktáblával szándékozik megjelölni a Karacs-ház helyét, melyet Virág Benedek „Tusculanum“-nak, Jankovich Miklós pedig „az egyszerűség paradicsomának“ neveztek.

Romhányi István.

A királyi udvar Budára költöztetési terve 1741-ben.

1740. október 20-án foglalta el Mária Terézia a trónt s ámbár atyja mindent megtett a trón biztosítására, rövid időn belül mégis olyan súlyos helyzetbe került, hogy Európa akkor leghatalmasabb birodalma teljes felbomlással fenyegetett. Ez a kétségbeejtő helyzet vezetett az 1741. szeptember 11-i híres pozsonyi jelenetre, mely a magyar nemzet teljes erő kifejtését biztosította az ifjú királynő számára s ezzel megmentette a birodalmat. 1741. szeptemberében az volt a helyzet, hogy maga a birodalmi főváros Bécs is veszélyben forgott a bajor választófejedelem előnyomulása következtében s számolni kellett azzal, hogy a királyi udvar esetleg menekülni lesz kénytelen. Ebben a veszedelmes helyzetben a magyar főváros, Buda felé fordult a figyelem s gróf Batthyány Lajos kancellár 1741. szeptember 19-én Buda város tanácsához intézett átiratában előadta, hogy a körülmények kényszerítő hatása alatt a királyi udvar és a magyar udvari kancellária néhány napon belül Budára költöznek (cum

rerum circumstantiae eo jam inclinare videantur, ut altefata regia maiestas cum augusta aula sua intra paucos dies Budam descensura sit). Ennek következtében felszólította a tanácsot, hogy a saját maga, valamint a kancelláriai személyzet számára megfelelő szállásokról gondoskodjanak (in quantum fieri potest et occasio admittit, omnia in uno districtu et vicinia ordinentur) oly módon, hogy a kancellár szállásán tanácestrem (commodum cubiculum pro celebrandis consiliis) s a kancelláriai segédhivatalok számára megfelelő helyiségek (pro officio cancellariae, archivo item regio, registratura et expeditura) álljanak rendelkezésre. Végül arra is utasította a tanácsot, hogy gondoskodjék megfelelő élelmezéskészleten kívül a lovak számára szükséges szénáról, tüzifáról stb., nehogy valamiben szükségét szenvedjenek.

A budai tanács szeptember 21-én vette kézhez a rendeletet s 1741. szeptember 23-án már jelentette, hogy a kancellária személyzete számára gondoskodott megfelelő szállásokról. Hangsúlyozottan kiemelte azonban, hogy e szállások díjtalan átengedéséről már azért sem lehet szó, mert előreláthatólag hosszabb időn át fogják igénybevenni a kijelölt helyiségeket. Az élelmezésről is gondoskodtak s utasították a mézszárosokat, pékeket és molnárokat, hogy készleteiket olyan mértékben egészítsék ki, hogy a királyi udvar esetlőg az egész telet is Budán tölthesse (unde aula regia pro futura fors hieme hic subsistens subsistere valeat). Minthogy pedig a városnak sem rétjei, sem szántóföldjei, sem erdei nem voltak. Pest vármegye hatóságához fordult a tanács, hogy szénáról, tüzifáról stb. gondoskodjék a királyi udvar megérkezéséig, mert a városi polgárság ezeket csupán drága pénzen tudja megszerezni a falusiaktól. Végül bejelentették, hogy a legrövidebb időn belül gondoskodnak a várba vezető utak és

a várbeli utcák rendbehozásáról (ut viae et plateae, praesertim in ascensu ad fortalitium omni possibili et meliori modo reparentur et adaptentur).

Az udvar elszállásolásáról sem a kancellár leirata, sem a tanács jelentése nem emlékeztek meg, pedig a királyi palota ebben az időben még rom volt s a legjobb esetben csak valamelyik várbeli magánpalota lehetett alkalmas a menekülő udvar befogadására. A tervezett átköltözésre azonban nem került a sor s ez az epizód csupán azért érdemes a megemlítésre, mert Buda csak mostohagyermek volt a birodalmi városok sorában s szükségből még is erre esett a királynő választása. De nem lehetetlen az sem, hogy ez a kényszerű helyzet adta meg az impulzust a budai királyi palota újjáépítésére, amely azonban soha nem látta a királyi udvart falai között. *Gárdonyi Albert.*

A budapesti városkép kialakulása.

Budapest városépítésének története. Írta Rados Jenő okl. építész, műegy. adjunktus. (Melléklet a Technika 1928. évi IX. évfolyamának 10. számához.)

Ez a munka nagy vonásokban, korszakonként összefoglalva ismerteti a pesti Belváros és a Vár, illetőleg a külvárosok fejlődését városépítés szempontjából. Szerzőnek az a célja, hogy rámutasson a városépítés hibáira, a hibákat előidéző okokra és ilyen módon akarja megmutatni azokat az irányelveket, melyeket fővárosunk további kialakulásában alapul kell venni. A régi pesti Belváros — mondja a szerző — két főutcás hosszanti elrendezésű középkori város típusát mutatja. A két főutca az akkori országutak torkolatait kapcsolta össze és a kereskedelmi forgalomnak a városon keresztül való lebonyolítását szolgálta. A főutcákra merőlegesen helyezkedtek el a lakóutcák. A mai Buda területén az első település a tabáni Duna-

parton jött létre s eredetileg Pestnek a kikötőhelye volt. Buda városának tervszerű megalapítása IV. Béla uralkodási idejére esik. IV. Béla a Várhegyet szemeli ki székhelyének, palotát épít rajta, az új város területéhez pedig hozzákapcsolja a kelenföld—sashegyi vidéket és Újlakot, mely a régi Budának, a mai Óbudának volt új települése. A palotától északra elterülő polgári város egymásból elágazó keresztirányú utcáival és közbeiktatott tereivel nem az átmenőforgalom célját szolgálja, hanem a piac helyi forgalmának és az utcai közlekedésnek a kényelmét. A budai alsóvárosról csak annyit tud, hogy már Mátyás alatt elég sűrűn volt beépítve. A török hódítók nem változtatták meg az utcák régebbi irányát, úgy, hogy Budavár visszavétele után is a középkori várost látjuk. A pesti Belvárost a régi útvonalak mentén építették újra és azóta is csak annyi változtatás történt a területén, hogy a középen levő tércsoportot az Esküút rendezése alkalmával megszüntették. Nem sokkal a felszabadítás után megkezdődik Pestnek a városfalakon kívül való terjeszkedése. Egy 1760-ból származó térképen már egész világból láthatók a mai Pest sugárútjainak az ősei; ezek tulajdonképpen az egykori főforgalmi irányok. A legsűrűbben beépített külváros a későbbi Terézia-külvárosnak nevezett rész, amely ma is Budapest legelhanyagoltabb vidéke. Budán lassan kialakul a Belső-körút vonala, majd az Alkotás-utca iránya. — Pest fejlődésében nevezetes momentumok az Invalidus-palota építése, a várfalak és kapuk eltávolítása, majd a Lipótvárosban az Újépület emelése, amely ugyan hosszú időre megakasztotta a városrész fejlődését, eltávolítása után azonban Budapest legszebb terének adott helyet. Döntő jelentőségű fővárosunk kiépülésére József nádor fellépése, aki 1808-ban a kir. építőbizottságot hozta létre Pest újjáteremtésére. Hild József dolgozta ki a városrendezés terveit,

sajnos, megvalósításukra nem került sor. A szépítőbizottság működése után különös fontosságú munka a város kialakulására a Lánchíd megépítése. Ennek a hídnak a helyéhez alkalmazva jelölték ki a későbbi hidak helyét és mivel a Lánchíd nem a legmegfelelőbb helyen épült, a többi híd sem oda került, ahol az a legalkalmasabb lett volna. Budapest fejlődésének gróf Andrássy Gyula adott újabb lökést, aki kezdeményezésével létrehozta a közmunkatanácsot. A közmunkatanács működéséhez fűződő nevezetesebb alkotások a pesti Belső-körút rendezése, a Nagykörút, Andrássy-út, Szabadság-tér létesítése. A Belvárost is rendezték, de ez sem a legjobb tervek alapján történt. Budán főleg a Vár rendezése érdekében történt sok: a királyi palota, Mátyás-templom kiépítése, a Halászbástya létesítése. A budai Belső-körút rendezése azonban még a pestinél is mostohábban történt. Általában hibáztatja szerző a főváros rendezésénél az egységes koncepció hiányát. Főfeladat szerinte új városrészek tervszerű előkészítése, a régiek rendezése és összekapcsolásuk az újakkal.

A fölvetett téma igen aktuális és szerző ügyesen foglalja össze mindazt, amit célja érdekében fölhasználhatónak tart. Különösen Pesttel foglalkozik részletesen. Tény az, hogy még a balparti rész rendezése is beláthatatlan időkre szóló munkát kíván. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Budán a régi városrészek a Vár kivételével úgyszólván teljesen el vannak hanyagolva. Elsősorban a Belső-körút az, melynek rendezése nélkül a budai oldal sohasem fog nagyvárosi külsőt nyerni. Ezért kellett volna a budai Belső-körút fejlődésével bővebben foglalkozni és jobban ki kellett volna emelni az ebben rejlő tanulságokat. Szólni lehetett volna Óbudáról is, mely igen nagy jövőre hivatott városrész, s amelynek lakói méltán panaszkodhatnak városrészük elhanyagoltsága miatt.

Kovács Lajos

I. A HADTÖRTÉNELMI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI.

A szabadságharc emlékművei.

Ez év elején a Hadtörténelmi Múzeum igazgatósága körlevélben hívta fel a törvényhatóságokat és az érdekelt községeket arra, hogy az 1848/49. évi szabadságharcnak 80. évfordulójáról méltó keretek közt emlékezzenek meg.

E körlevélben vetette fel az intézet azt a gondolatot, hogy a szabadságharc hadtörténelmi eseményei emléktáblákon legyenek megörökítve.

A községek az intézet eme javaslatát megértéssel és lelkesedéssel fogadták s máris több helyen indult meg a mozgalom, hogy Görgei, Klapka, Damjanich, Aulich, Perczel, Dembinski, Guyon stb. stb. hős vezéreink és csapataik csatái, ütközetei, a főhadiszállásai, lakóhelyei, tanácskozásai stb. színhelyén emléktáblákat állítsanak.

Az emléktáblák elhelyezésénél a helytörténeti és helykegyeleti szempontok mellett arra törekszünk, hogy a magyar seregnek útvonalait lehetőleg teljesen összefüggésben örökítsük meg. A példát ehhez a mohácsi évfordulón emelt és II. Lajos király és seregének emlékét őrző Budapest—Mohács útvonali emléktáblasorozat adja.

Ily módon kell összefüggően megörökítenünk csonka hazánkban az 1849. évi tavaszi hadjárat útvonalát; Görgei fősergének dunántúli előnyomulását és visszavonulását, valamint az oroszokkal szemben végzett hadmozdulatait; a Perczel-hadtest csatározásait és útvonalát stb. Mindezekhez csatlakoznak természetesen az osztrák és orosz hadseregek útjai is.

A magyar csapatok a februári kápolnai csata után a Tiszántúlon, Tö-

rökszentmiklóson és Cibakháza környékén gyülekeztek és készülődtek támadásra. Innen elsőnek március közepén a VII. hadtest kelt át a Tisza jobbpartjára. Tiszafüred, Egyek, Rakamaz, Tokaj, Gesztely, Miskolc, Mezőkövesd, Füzesabony, Kerecsend, Tarnabod, Kápolna, Gyöngyös, Hort, Hatvan, Bag, Aszód, Gödöllő a fontosabb megállóhelyek Budapest megszállásáig. E menetvonal összefüggő megörökítése had- és helytörténelmi szempontokból fontos, érdekes és tanulságos. Ugyanilyen a tavaszi hadjárat főcsoportjának, a Klapka I., az Aulich II. és a Damjanich III. hadtestének útvonala is.*

Az intézet a községeknek a táblák felállításához a mohácsi mintát ajánlotta. E szerint pl. Adács község emléktáblája így nézne ki összeállítva:

„1849 március 31-én községünkben táborozott a Karácsond felől bevonult s másnap Vámosgyörk felé távozó VII. (Görgei) honvédhadtest baloldaldéje.

1849. ápr. 2-án pedig itt szállásolt a II. (Aulich) honvéd hadtest egy része.“

Állította a 80. évfordulón a Hadimúzeum kezdesére
Adács község közönsége.

Az erkölesi érték, amelyet még a kisebb jelentőségű szabadságharci mozzanatoknak megörökítésével is nyer valamely község, igen nagy

* „A szabadságharc hadtörténelmi helység-értára Csonka-Magyarország területén.“ Ily cím alatt összeállítottuk az emléktáblákkal kapcsolatos 1848/49. évi adatokat. A községeknek addig is szívesen bocsájtjuk rendelkezésére adatainkat, míg nyomtatásban kiadhatjuk azokat.

jelentőségű. Hadtörténelmi emlékeinknek ma fokozott a jelentősége, mert hiszen a véráldozatokból merített erőt a nemzet valamikor az abszolutizmus elviseléséhez, ma pedig, a világháború szerencsétlen végződése után, hőseink és tetteik dicsőítését — legyenek azok bármely korból — kell a feltámadás gondolatának szolgálatába állítanunk. 3 év előtt a mohácsi tragédiát tártuk okulásként a mai nemzedék elé, most pedig a szabadságharc eseményeit megörökítő emléktáblák éleszlik a nemzet reményeit. *Th. G.*

Nürnberg magyar hadtörténelmi és magyar katonai műveltség-történeti vonatkozásai.

— A nürnbergi „Magyar Hét“ kapcsán. —

Az ősrégi frank helyi kultúrájú, egykori német-római Szentbirodalmi város számtalan kutatási lehetőséget rejt magában, melyet a magyar hadtörténelmi és katonai műveltség-történeti kutatás kincses területének kell neveznünk.

Ilyen terület legelsősorban a város úgyszólván teljesen ép *falövezete*. (Ringmauer, Ceinture.) A múlt század nyolevanes és kilencvenes éveiben végzett nagyarányú megőrző és visszaállító építkezései, valamint egyes, többé-kevésbé jó stílusban tartott hozzáépítések az ezek idejében talált állapotot általában érintetlenül hagyták. Így tehát az erődítési művek nemcsak a hangulatos városkép idegenforgalmi érdekességével és festői regényességével hatnak, hanem a szakértő számára is kitűnő tanulsággal szolgálhatnak a *XIII—XVII. századi városerődítés fejlődéstörténetére vonatkozólag*. Magyar szempontból ez azért fontos, mivel felvidéki és erdélyi szász városaink német polgári lakossága, német erődítésépítő-mesterek német modorú mintái után, alakította át régebbi olasz mesterek által rakott falövezetét. Főleg a magyar felvi-

déki városok, melyek számára a török előnyomulása óta az Itáliával való kapcsolat nehezzé, a Pozsonyon és Breslaun át a német földdel való közlekedés könnyebbé vált. Mivel pedig Nürnberg erődítései a németes városerődítési modor klasszikus típusát mutatják, kitűnő például szolgálnak Brassó, Nagyszeben, Segesvár, Kassa, Bártfa, Késmárk és Lőcse városfalainak megértéséhez. A nürnbergi erődítéseken történelmi sorrendben vonulnak fel a korai középkori olaszos *falfüggönyök*, még magas típusú, ágyúra és szakállas puskára át nem alakított oldalozó és kaputornyaukkal. A falfüggönyök fedett faerkélyei és hosszú, keskeny változatos típusú számszerijra való lövőrései, gyilkjáról, szurokontó padmalyai ugyanezt a kort jellegzik. Sok keskeny, négyszög alakú, a fal magasságáig lehordott torony az *ó-olasz erődítművészeti iskola* első modernizálási kísérleteit mutatja, már átalakított tornyok viszont ugyancsak az ó-olasz iskola első négyszög alapú, a kiszélesített torony laposán (terrazzo, terrace, plateau) elhelyezett legelső típusú „ütőhelyek“ (batteria) kialakulását (bastione a középkori bastuából, Bastey, bástya) mutatják. Pompásan szemlélhetők az Aythóssy Dürer-rendszer továbbképezéseként jelentkező *Tscherte* és *Speckle*, valamint *Solms-féle* első kísérletek: az alacsony és széles körösalapú (Rondo, rondau, rondella, Rundeley, körönd), alacsonyan elhelyezett ágyúslövőrésű bástyákra vonatkozólag. Érdek, hogy mindennek alig van kritikai feldolgozása, festői hangulatos képeket feltűntető népszerű irodalmon kívül.¹ Aythóssy-Dürer Albert nem működött közre a nürnbergi erődítések modernizálásán, ezt a téves

¹ A Germanisches Museum könyvtárában csak alábbi irodalom található: Bach, Die Mauern Nürnbergs. (Mitt. d. Vereins. für Gesch. d. Stadt n. V. 47—96. u. v. Mummehof. 251. u. az. XIII. 260. Minden egyéb csak laikus igényt szolgálhat.

hiedelmet a város műtörténetének irodalma is megcáfolja.²

Rendkívül érdekesek a XV. század végén már kőralapúvá, felülfalazással (Hose, nadrág) ellátott óriási hengeres tornyok. Ezek és több kapu már Albert mester számos alkotásán³ előfordulnak.

Mindez a magyar kutató számára elsősorángú retrospectív-visszatekintő tanulságot szolgáltat, főleg a XVII. századi átalakítások a „Zwinger“-ek, a Dürer-rendszerű füstelvezetőrések és a „casamata“-k (casematte) kialakulására.

Hasonlóképen érdekesek Rothenburg ob. der Tauber még érintetlen erődművei, főleg egy kapuvédő barbakanja. (Irodalom: Heller. R. in Wehr u. Waffen. R. 1926.)

Takács Sándor bőven és kitűnően dolgozta fel a XVI—XVII. századi magyar *marhakereskedelmet*, melynek hajtói a magyar hajdúság ősei voltak.⁴

A hajdúviselettörténet és fegyverhasználat viselettörténeti ábrázolásai a *Germanisches Museum* páratlanul gazdag *játékkártyagyűjteményeiben* bontakoznak ki. Nürnberg volt a kártyanyomás egyik emporiuma. Egész sorozat XVII—XVIII. századi úgynevezett svájci⁵ kártyakészleten szerepel a „Werda“ névvel ellátott „Felső“ (Bube): pompás lovas magyar hajdúk, leffentyűs hajdúsüveggel, kurta magyar csizmával, széles hajdúszablyával, marhataglóval, süvegük mellé dugott makrapipával, ami a dohányzás török eredetű szokásainak érdekes, korai, eddig fel nem dolgozott útját is iga-

zolja.⁶ Mindez igazolja odavonatkozó véleményünket, hogy az olasz-francia eredetű *tarrocque*, e jellegzetesen lovagi tornai motívumokon kialakult késői francia középkori játék miért tartalmazza a mai magyar kártyametszés 1820 körüli ducain is a „Bube“ sorozatban Bécs 1686-ig ostromára emlékeztetően a *lengyel ulánus* (Jan Sobieskij király), a török *szipahi*, a német-wallon *Kyrasser* (Kürassier) és a magyar lovashajdú típusait.⁷ A nürnbergi mészárosok XV—XVI. századi csarnokának sarkán levő gyönyörű címeres ökör a hajdúság nürnbergi szereplésének érdekes emléke. A „szablya“ szó német változata a „Säbel“ ugyanezen időre tehető kölesönvétel; a jellegzetes XVII. századi hajdúszablyát nemcsak kardnak, valamint a „tagoló“ taglót nemcsak csákánynak, hanem az esett marha bőrét fejtő *szerszámnak* is sejtjük. A hajdútagló foka („boldogabb vége“, „fokos“) és pengéje ugyanis változatlanul megvan a mai magyar mészárosaglón, mely nemcsak a marha leütésére, hanem bőre fejtésére is szolgál. A hárttyákat a fejtésnél kés vágja el, a tagló „foka“ a bőr ütögetésére is, a penge a marha felezésére való. A szerszámok fegyverré válása ismert folyamat (cséphadaró-esatacsillag, vasvilla-nyakfogó stb.)

A török hódoltság idejének európai hírszolgálatára (főleg a magyar

² Rée: D. Kunstgesch. N. — 5. N. 1922. Jó ábrákat közöl: Volckamer, Die Stadtmurer v. N. 1896.

³ Scherer, Klassiker d. Kunst. Albrecht Dürer.

⁴ A magyar szarvasmarhakereskedés története. Bp. 1923.

⁵ A XV. századi Farrocque-bói lett, leegyszerűsített, Landsknechtek által tenyészített német (helvét) kártya. Ezt hajdúk hozták Németalföldről s így lett neve magyar kártya.

⁶ Germanisches Museum, Spielsachen-Abteil. Sp. H. B. 23932. 1—16. sorozat, Anton Teschen kártyametszőmester ducairól. U. v. Sp. 1014. sorozat stb. A „Werda“ szó alkalmasint azért ment át a magyar hajtó-hajdúlovasra, mert nürnbergi hajdúszállásaikon a városon kívül levő „tugurium“-aikon „Halt, wer da!“ vagyis „Berdo“ kiáltással riogatták a közeledőket. A „Halberdo“ kiáltás eredetét itt kívánjuk keresni, esetleg a „Csákány“ nevű régi hangszer olasz-francia „Bourdon, bordone“ nevéét is. A hajdúcsákányt a „Berdo“, vagyis a hajdú viselte, hangszere is átvehette a „Berdo“ nevet.

⁷ Szent György. 1929. A hajdúnemesek között előforduló „Bajor“ családneveket is nürnbergi szereplésükkel óhajtjuk magyarázni.

híreké) nürnbergi eredetű. Váraink látóképeinek (Veduta) legnagyobb része nürnbergi eredetű sajtótermék. A nürnbergi Haller von Hallerstein család levéltára kiadatlan adatokat tartalmaz a híres Holtzschuher-család magyarországi könyvkereskedői üzleteire nézve. A család levéltárában II. Lajos király nejének, Mária királyasszonynak sorozatos magyar éremtani vonatkozású leveleit volt alkalmunk megtalálni. Ezeket,⁸ valamint a nürnbergi családnak a magyarországi és erdélyi Hallerkői Hallerekkel egészen a XVIII. század elejéig tartó összeköttetéseire vonatkozó bejegyzéseket, valamint a nürnbergi és magyarországi nemzetségek könyvek viselettörténeti színes rajzainak a két ág — nürnbergi és magyar — rendszeres kicserélgetésére vonatkozólag külön tanulmányunkban adjuk ki.

A középkori várjobbágy-nemes, királyi várgyalogkatoná nyole darab XII—XVI. századi okmányfényképmásolatából, nemzedékrendi és vándorlási tábláiból, az erődítményszet és ágyútervezés szempontjából korszakot alkotó Albert mester nemzedékrendi adataiból, valamint az 1430-ban lombardovenetoi castellacio-modorban épült Véggyulavár Óvárának ó-olasz rendszerű külső erődítéseinek s huszártornyának, valamint Magyargyula város XVI. századi erődalaprajzainak fényképfelvételeiből álló anyagot a *Städtische Gallerie* különtermében helyeztük el örök letéti kiállítási anyagul.⁹

Intézetünk nevében a magyar tulipánszerű rómaiás babékoszorút tettünk le az egyik nürnbergi kapu-

bástya előtti hősi emlékműre, Norisnak, a város mondai géniuszának gyászoló szobra elé. Ugyanilyen koszorút helyeztünk el Aythóssy-Dürer Albert Mesternek a Johannisfriedhofban levő sírjára¹⁰ is.

A städtische Gallerie-ben a „Magyar Hét“ programjába illesztett előadást tartottunk Nürnberg és Magyarország művelődéstörténeti kapcsolatáról. Kéziratát a városi Tanács a Stadtarchivban helyezte el.

A nürnbergi „Magyar Hét“-en ezek szerint messzemenően domborodott ki intézetünk kezdeményező szerepe a budapesti, ajtósfalvi és gyulai Aythóssy-Dürer-centenáriumokat illetőleg, melyekben az intézet az Aythóssy-család várjobbágy-nemesi várgyalogkatonai eredete az Albert Mester korszakot alkotó, Magyarország megvédésére írott erődítményszeti munkája révén joggal vállalhatta a kezdőszerepet. Ugyanitt említjük meg, hogy a magyar királyi honvédség tisztjei a német-magyar kardvívómérkőzésen szerzett győzelemmel kiváló mértékben járultak hozzá a magyar ügy s a magyar név megbecsüléséhez, abban a frank városban, mely a sok hadvezért, nádort, horvát bánt adó középkori *kerek-egyházi Laczkffy-családnak* és *Felpestesi Makray László* honvédhuszáralezredesnek, Bem tábornok hadsegédjének őseit, Herman lovagot adta Magyarországnak s így korai középkori hadtörténelmi kapcsolatot teremtett a nemes Város és Magyarország között. —bbb.—

⁸ Bruxelles 1538. IX. 10. XII. 21., 1359. IV. 19. V. 26. 1540. V. 16. 15. Bynns an Hennegau: 1541. II. — Familienarchiv: Nürnberg, Johannisstrasse: Heiligenkreuzschlossen.

⁹ Ugyanezt az anyagot Gyula város múzeumában is elhelyeztük tavaly, minekelőtte a Magyar Tudományos Akadémia termében kiállítottuk.

¹⁰ A sír üres, a Mester és családja hamvait egy kegyeletlen örökös a XVII. században kiszórtta. A Mester állítólagos koponyája nem hiteles. Mivel a Mester irodalmilag számtalanszor feldolgozott, rendkívül fejlett homlokcsontú és ornyergű jellegzetes arcéle sok hiteles ábrázolásból ismeretes, igen javasolt volna a talált koponyát az arcéportrait-ok alapján tudományos embertani vizsgálat alá venni. Arról nincs tudomásunk, hogy a szóbanlevő koponyát e szempontból szakértő megvizsgálta volna.

II. INTÉZETI HÍREK.

A múzeum pontos címe: M. kir. Hadtörténelmi Múzeum, Budapest, IX., Üllői-út 49., I. emelet. Telefon: József 364—12, 7-es mellékállomás. (Múzeum).

A látogatás szünetelése. Intézetünk végleges hajléka tudvalevőleg a budavári Nándor-laktanya nyugati szárnyépülete, melynek főbejárata a Bástya-sétány 40. szám alatt van. Az épületnek a múzeum céljára való külső átalakítása 1926 októberében, belső átalakítása pedig 1928 október közepén kezdődött meg. A kiállítási anyag nagyrészének átszállítása az új épületbe már megtörtént, az irodák, műtermek és műhelyek pedig előreláthatólag május hó folyamán költöznek fel, addig régi helyükön (IX., Üllői-út 49., I. em., Mária Terézia-laktanya) működnek.

Fentieket előrebocsátva, értesítjük tisztelt barátainkat, hogy a küszöbön álló költözés előkészületeit és a csomagolást megkezdvén, a IX., Üllői-út 49. szám alatt úgy az egyenkénti, mint a csoportos látogatást megszüntettük. Mielőbbi vizionlátásra Budavárában!

A múzeum gyarapodása. Intézetünk anyagát a közelmúltban gyarapították:

József kir. herceg ő fensége, Illyés Erzsike, Török János, Bazsó Ödön alezredes, Stricker Hermann őrnagy Grác, Vadász István, Lehel Antal, Aage Gyldenfalk Kopenhága,

M. kir. 8. honv. gyalogezred Pécs, Weninger Ferenc puskaműves, Szegfy István ny. ezredes, dr. Rampacher Pál, M. kir. Hadtörténelmi Levéltár Főigazgatósága, Eisenstädter Ödön, Kiszely István ezredes, dr. Rónay Jenő hadbíró alezredes, Györkös Lajos, Antalffy Andor ny. min. tanácsos, Kardos Árpád, Deme Béla, Hochwarter Iván fegyverszaki főmester, Bergmann Sándor gordonkaművész, Dersy Gergely szobrászművész, özv. br. Kövess Hermanné, Láng Gyula gh. főhadnagy, Rónay-Horváth Jenő titkár, Zsille Kálmán festőművész, Pál Zsigmond ny. százados, Marosi Károly, Pejtsik Károly fényképész, ifj. Kalmár János, Melezer Aladár ny. tábornok, Szekulits Sándor postafelügyelő, dr. Bevilaqua Béla, Farkas Zoltán, Keleti Jenő, özv. dr. Arany Lajosné, Roska József ny. alezredes, Abafy Miklós dr. szolgabíró, Paláskáry Péter gh. alezredes.

A felsoroltaknak az általuk beküldött tárgyakért (hősi emlékfényképek, különféle könyvek, metszetek, füzetek, okmányok, levelezőlapok, újságok, diapozitívek, rajzok, pénzek, pecsétek, sapkajelvények, érmek, kitüntetések, térképek, plakettek, zászlók, fegyverek, egyenruhák, kardok, lövedékek, szobrok) és egyéb adományokért ezúton is hálás köszönetet mond az intézet igazgatósága.

III. SZEMLE.

Múzeumok.

Januárban nyitották meg a *Parlamentari Múzeumot* az országházban. A múzeumnak hét terme van: a történelmi, az erdélyi, a Kossuth-, Deák-, Tisza Kálmán-, Tisza István-terem és a parlamenti gyorsiroda relikviáinak terme.

Februárban nyílt meg a *Bűnügyi Múzeum* a főkapitányság épületében, melyben a harminc év óta

felhalmozott különféle bűnjelek, eszközök, bankóprések, orvvadászfegyverek, bombák stb. vannak kiállítva.

Miskolcon helyi *Honvéd-múzeumot* akarnak létesíteni, melynek költségeire a város gazdasági bizottsága 2000 pengő hozzájárulást szavazott meg.

Januárban alakult meg a *Csallóközi Múzeumegyesület*, a Csallóköz

veszendő kincseinek: az őspásztorélet és ősi hitvilág hagyományainak, szokásainak, maradványainak s az Árpád-kor emlékeinek összegyűjtésére.

Leletek-ásatások.

Marosvásárhely és Szászrégen között rendszeres ásatásokat folytatott egy e célból megszervezett régészeti egyesület. Csakhamar ráakadtak a római útra, mely Arcidava dák városon keresztül vezetett, ezenkívül feltárták mintegy hét hektár kiterjedésű területen a lakóházak alapfalait, minden elképzelhető háziessz-közzel, műhelyeket számtalan modellel és öntőformával. Feltárták az egykori temetőt, nagy tömeg sírkövel és urnával, melyeknek felirataiból megállapították, hogy a rómaiak és dákok együttesen lakták Arcidavát.

Frankfurt határában egy római színház romjaira bukkantak, melyről megállapították, hogy Augustus császár korában épült.

A háború után az amerikai Yale-egyetem és a francia régészeti akadémia együttes expedíciót küldött az *Eufrátesz* partjára, ahol feltárták Dura ősi városát, mely a kelet-római birodalom bukásakor pusztult el.

Könyvek és folyóiratok.

„*A háborús felelősség, Diplomáciai és Kultúrtörténeti Szemle*“ címmel Horváth Jenő egyetemi rendkívüli tanár szerkesztésében új évnegyedes folyóirat indult meg.

Molnár József ezredes „*A debreceni honvédek a harcban*“ című művének II. kötete nemrég jelent meg. Kapható a Magyar Nemzeti Könyv-és Lapkiadóvállalat Rt.-nél Debrecenben, 3 pengős árban.

Majláth József gróf „*Élményeim és tapasztalataim a háború alatt*“ című munkáját három kötetben a Magyar Tudományos Akadémia adta ki.

„*Erdélyi Lexikon*“ címen Osvát Kálmán dr. terjedelmes munkát adott ki, melyben az erdélyi magyarság, románság és németség utolsó tíz esztendejének közművelődési, politikai és gazdasági mozzanatait gyűjtötte össze.

Emlékművek. — Hősi emlékművek.

A II. ker. állami Toldy Ferenc reáliskola hősi halottainak emléktábláját január hóban leplezték le.

A Szépművészeti Múzeum igazgatósága a múzeum előcsarnokában emléket állított a múzeum hősi halottainak, melynek leleplezése jan. 26-án volt.

Franciaországban egy leányküldöttség 400 jelzőkövet helyez el azon az úton, melyen az orleánsi szűz Populeurból Rouen felé haladt. Mintha csak a mi budapest—mohácsi hadiutunk emléktáblasorozata talált volna követőkre, melyről annakidején a külföldi lapok is megemlékeztek.

Bajtársi összejövetelt tartottak:

Január hóban:

5-én a volt 82-ik székely gyalogezred,

5-én a volt cs. és kir. 65. gyalogezred,

12-én a volt szegedi 5. honvédgyalogezred,

16-án a Ludovika Akadémia volt parancsnokai, tanárai és hallgatói,

17-én az uzsoki Szurmay Sándor báró nevét viselő volt 20. honvédgyalogezred,

19-én a volt szabadkai m. kir. 6. honvédgyalogezred,

19-én a volt 17-es helyőrségi kórház volt tisztjei, orvosai és tisztviselőikara,

26-án a nyugatmagyarországi bajtársak Sopronban.

Az Ezredéves Szövetség tulajdona és kiadása.
Felelős kiadó: GÖRGEY ALADÁR szerkesztő.

MAGYAR MŰEMLÉKEK

DR. SZŐNYI OTTÓ
A MŰEMLÉKEK ORSZ. BIZOTTSÁGA ELŐADÓJA

2. KÖTET // BUDAPEST, 1929. MÁRCIUS HÓ // 1. FÜZET

M E G J E L E N I K É V E N T E K É T S Z E R

A H I S T O R I A M E L L É K L E T E

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

TARTALOM.

<i>Dr. Lechner Jenő: A Szepesség és Sáros vármegye műemlékei</i>	3
<i>Lácza-Fritz Oszkár: Erdély déli részének műemlékei</i>	20

KÉPEK JEGYZÉKE.

A csütörtökhelyi r. kath. templom. — A lőcsei r. kath. templom főoltára (5). — Reneszánsz szárnyas oltár a lőcsei templomban. — Reneszánsz-pad a lőcsei templomban. (6). — A lőcsei városháza. — A lőcsei Thurzó-ház (7). — A podolini harangtorony (10). — A poprádi harangtorony (11). — A késmárki templom és harangtornya (12). — A leibici kéthajós templom (13). — Eperjesi lakóház barok oromfalazattal (14). — Középkori ház-csoport Eperjesen. — A bártfai városháza restaurálás után (15). — A bártfai templom belseje (16). — A szinyei r. kath. templom (17). — A friesi kastély magyaros pártázata (18). — A keresi apátság temploma és monostora nyugatról (22). — A brassói Feketetemplom. — A brassói Feketetemplom déli pillérsora a főhajóban (25). — A brassói városház (30). — A brassói evang. templom (31). — A nagyszebeni templom (32). — A keresztényszigeti templom. — A baromlaki erődített templom (34). — A nagydisznódi templom (35). — Töresvár délről nézve (36).

A Szepesség és Sáros vármegye műemlékei.

Írta: *Dr. Lechner Jenő*, építőművész.

Felsőmagyarország e két vármegyéje a magyar kultúrélet legeredetibb és leggazdagabb ősi területe. Építőművészetünk itt indult nemzeti szellemű fejlődésnek, itt vannak a magyar művelődéstörténet és a hazai építéstörténet szempontjából legértékesebb emlékeink.

A megye lakossága nagyrészen, igaz, idegen származású, de nem tót, legkevésbé cseh, hanem Szászországból idetelepült *német*. Érzületükben azonban megmagyarosodtak és mindenkor a magyar államszme hívei voltak. Az ősi lakosság a honfoglalás előtt a kelták, majd a kvádok, vandálok, gótok, gepidák. Országunk az északi népvándorlás országútjába esett, mikor pedig Géza fejedelem, halhatatlan első királyunk atyja, a harcos magyarokat a „*Silva Zepus*“-ba, a mai Szepességet borító vadon erdővidékre küldötte, részben lakatlan volt, részben pedig pásztornépet találtak itt, mely a művelődés legalacsonyabb fokán tengődött.

Megszentelt föld ez. *A Rákóczyak, Thökölyek, Thurzók, Szapolyayak* szűkebb hazája, telve a legendás kurucvilág emlékeivel. De nagyon sokat is szenvedett. Nem kerülték el a tatárok, a husziták rombolásai, a reformáció és ellenreformáció villongásai, majd a kuruc-labanc háborúskodás romboló harcai. Habár a küzdelmes idők vihara sokat pusztított, de a kimeríthetetlen anyag ma is bámulatraméltó.

Közel kétszáz olyan templomépület tanuskodik itt az államalkotó magyarság kulturális erejéről, amely legalább a XIII—XIV. századig vezet vissza eredetét. Hallatlan a gazdagság belső berendezés tekintetében is. E területen a kutatások eddig 177 szárnyasoltárt, 55 csonka oltárt, 166 szoborrészletet állapítottak meg, ami bámulatraméltó eredmény, ha tekintetbe vesszük ép az előbb említett viszontagságos és mostoha időket. Ez a nagy gazdagság országos jelentőségű művészeti központra enged következtetni. Az itt élő főuraink a Buda és Esztergomból kiindult művészeti élet s fellendülés kapcsán szűkebb hazájukban áldozatkészségük és műpártolásukkal élénk művészeti életet fakasztottak. A művészeti tevékenység fénykora a XV. században van. A XVI. században tömegesen mennek ki külföldre, sok hazai mester nevével találkozunk ez idő művészi évkönyveiben.

A Kárpátok tövében elterülő síkságon merészen kiemelkedő sziklásúcson még ma is büszkén hirdetik a Szepesség urainak hatalmát a *szepesi vár* omladékai. Építéstörténete a XII. századba vezet vissza.

Boris herceg, *II. István* mostohatestvére, *Kálmán* herceg, *II. Endre* fia, majd a szepesi grófok (a *Máriássyak*, *Görgeyek* és *Berzeviczyek*) tulajdona, a vármegyei főispánok örökös székhelye volt, a *Szapolyaiak* (1495—1528) — akik Mátyástól örökös főispánságot kaptak —, a *Thurzók*, majd a *Csákyak* voltak urai. Mükincseit az *újvári Csáky*-kastélyban őrzik.

Szomszédságában, a szepeshelyi dombon emelkedik a püspöki székesegyház, amelynek első travéja és tornyai a *II. Géza*-korabeli flandriai eredetű első település korából — a XIII. századból valók. A káptalan-soron látható „*leo albus*“ érdekes szobrászati emléke e kornak. Érdekes felemlíteni, hogy a templom bizonyos dunántúli rokonságot mutat, amennyiben a dunántúli román stílusú tipikus templom alaprajzi elrendezésekhez hasonlóan, oldalhajói a toronytestek alá nyúlnak. Tizenhárom szárnyasoltára volt. Falát Róbert Károly koronázását ábrázoló festmény — 1317-ből — díszíti. *Szt. Márton* ábrázoló lovasszobra most lomtárban hever. A templom többi részei, a gyönyörű *Szapolyai-kápolnával*, a XV. századból valók. Befejezése a XVI. század végére esik, toronysisakját pártázat díszíti, mely jellemző alakítása a felsőmagyarországi renaissancenak és amelyről alább lesz szó.

Szapolyay István nádor, *Palóczy György* érsek, *Sirokay László* püspök nevei — csupa magyar történelmi név — fűződnek az ősi székesegyház falainak történetéhez. Maga Szapolyai nádor is itt nyugosza örök álmát (1449), *Hetesi Pete Márton* kalocsai érsek, *Balogh Miklós* prépost (1689), *Sigray* püspök (1718) társaságában, amint esztergomi márványból faragott síremlékek tanúsítják.

Szapolyai István nádor nevéhez fűződik a szepeshelyi kápolnához hasonló csúcsívesízlésű *csütörtökhelyi* kettős kápolna — 1473-ból —, a hazai gótikus műemlékek e valóságos gyöngyszeme. Altemplomának merészen a levegőben függő orgonakarzata jellemző szellemes ötlete a késői gótikának. A templom régi berendezése közül kiválik gótikus stalluma nemes arányaival s finom faragású művészi munkájával.

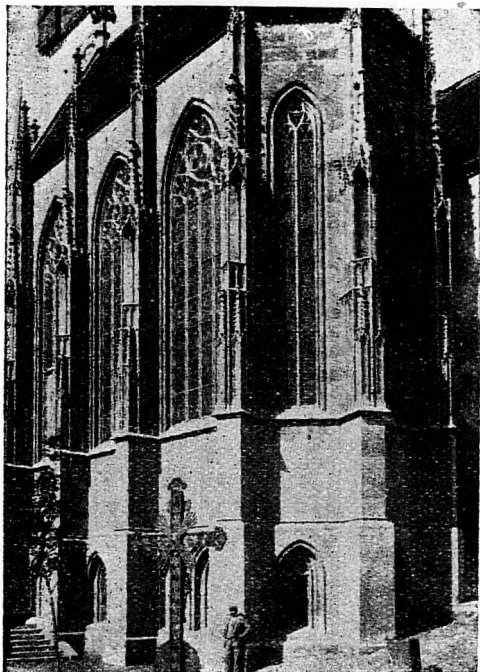
A *dénesfalvi* templom a XIV. vagy XV. századból való, a *szepesolaszi* templom boltozatait 1434-ben már magasabbra emelték, pretoriuma a XIV. században épült. A *látóközi* karthausi kolostor területét a szászok komese adományozza 1299-ben, a templomot, amely a tatárjárás áldozatává lett, 1305-ben építették. A romtelep „*lapis refugii*“ — köveit nagyrészt a *savniki* püspöki kastély építéséhez hurcolták el, a XVII. században.

A *vörösklastrom* is karthausi kolostor volt, a *Berzeviczyek* őse alapította 1309-ben. Temploma XIV. századbeli egyhajós csúcsíves épület. A kolostor falait a XVIII. században Rákóczy László építtette.

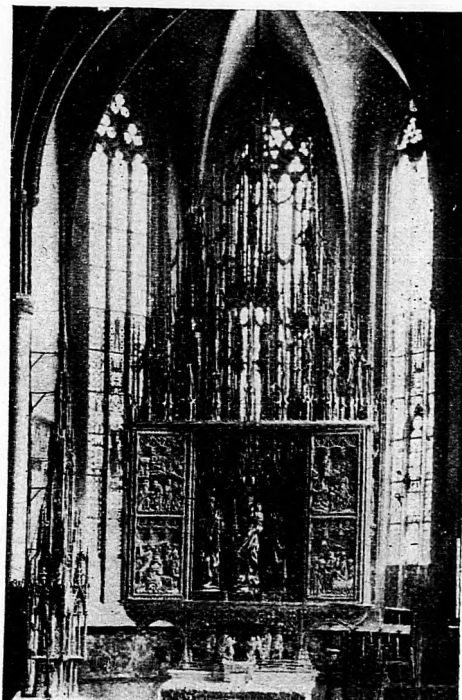
Lőcsét a „*lapis refugii*“ menekültjei a tatárok elől menekült szepességi szászok építették 1245-ben közös menedékvárnak. De már előbb lakott hely volt. A város legrégebb címereiben is már az apostoli magyar kereszt címerképe szerepel a hármassal.

Lőcse falai a magyar nemzet felbecsülhetetlen kincseit zárják magukba művészi és magyar történelmi vonatkozású műemlékekben. Várfalában kis ajtó őrzik a legendás lőcsei fehér asszony képét. Maga

a *Szent Jakab temploma* inkább magyar történelmi múzeum, mint templom. Az épület legnagyobb középkori templomaink közé tartozik a XIV. századból. Karcsú főhajója 20 m magas. Faragott, szárnyas főoltára 18 m, s világhírű alkotása *Lócsei Pál* magyar mesternek, akinek művei feltűnő rokonságot mutatnak a híres nürnbergi *Veit Stoss* mester műveivel, aki tudvalevőleg felsőmagyarországi születésű volt, s akivel szemlátomást közös magyarországi műhelyben nevelkedett. Gyönyörű faragványai még a templomban a Jézus születését ábrázoló

A csütörtökhelyi Szapolyay-kápolna.

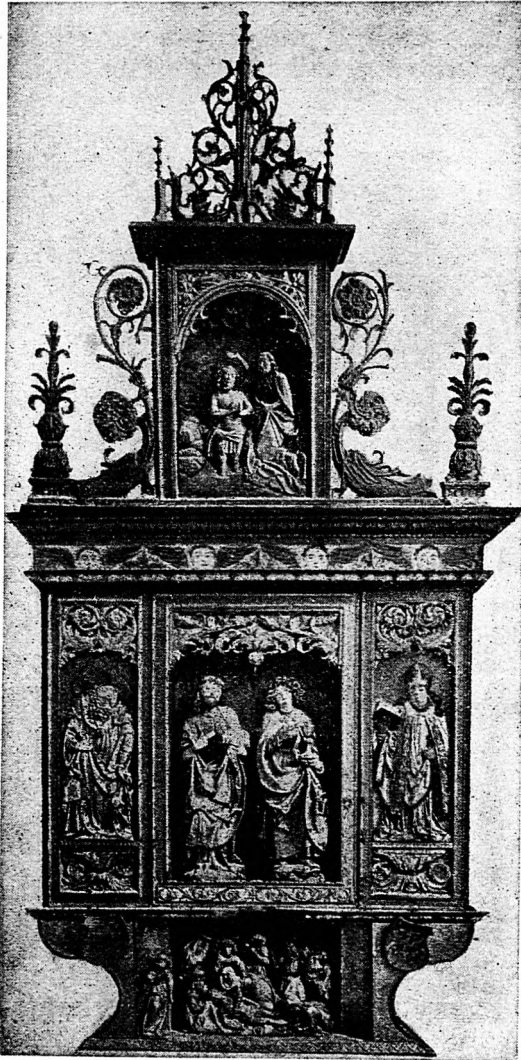
A lócsei Szent Jakab-templom főoltára.

faszobrok, amelyek eredetileg alighanem egy összefüggő kompozíció darabjai voltak. Művei európai viszonylatban is e kor szobrászműveinek legjobbjai közé tartoznak. A főoltáron kívül még hét csücsíves szárnyasoltár van a templomban. A bájos Szt. János oltára korareneszánsz faragványaival korban megelőzi a hasonló izlésű külföldi szárnyasoltárokat. A templom berendezésében figyelemreméltók a gazdag faragású s intarziadíszű stallumok s imaszékek, ezek közül is kiválik *Láng Jakab* műve a XVI. századból (1526). A templom falait elborítják a szebbnél-szebb fából és kőből faragott renaissance és barokk epítáfiumok, oltárok és síremlékek. Közülök is kitűnik *Lócsei Pál* családjának síremléke.

Néma tanui mind a XV. századtól a XVIII. századig egy szakadatlan művészi produktivitásnak, s ha számba vesszük azt a mérhe-

tetlen pusztulást, mely Lőcsét és templomát a viharos századok folyamán érte, fogalmat alkothatunk az itteni kultúráról, amelynek sem az újabb kitalált, soha nem létezett Szlovákiához, sem a távoli Csehországhoz, de még a helybeli tótsághoz sincsen semmi köze. A magyar géniusz többek között *Szilassy* hírneves lőcsei ötvösműhelye is hirdeti, a festészet egyik nagy mestere pedig *Lőcsei Miklós* volt, aki egy podrádi oltárképen örökítette meg nevét.

A lőcsei *minorita* templom csúcsíves keresztfolyosós

Reneszánsz szárnyas oltár
a lőcsei templomban.

Reneszánsz pad
a lőcsei templomban.

rendházával a XIV. századból való. Belseje nagystíliú barokk-oltárokkal ékes.

A város főterén emelkedik Lőcse árkádos, ősi *székháza*, mely főtömegében a középkorból való, renaissance alakításait a XVI. században nyerte. Emeleti tanácsterme még eredeti középkori famennyezetével bír. Földszinti előcsarnokának renaissance boltozatain mestere

naivul igyekezett a gótikus tradícióknak vakolatbordákkal hódolni. Az épület festői oromfalait a restauráció alkalmával *Schulek Frigyes* mester építette, de alakításának műtörténeti jogosultsága nincs, mivel Felső-Magyarországon a német renaissance jellegzetes oromfalaival sehol sem találkozunk. A körtéren érdekes lábasházak, renaissance és barok kapuzatok kötik le figyelmünket. Legérdekesebb a Csáky Vidor háza, az ú. n. *Thurzó-ház*; mely utcai homlokzatán jellegzetes oromdíszítéseket hordoz. A *Spillenberger-ház* gyönyörű loggiás udvarával a XVII. századból egyik legfigyelemreméltóbb renaissance műemlékünk, magas, emeletsort utánzó padlásfalazattal, mely a jellegzetes pártadíszű homlokzatoknak későbbi kialakulása.

A lőcsei városháza.

A lőcsei Thurzó-ház.

Mielőtt a Szepesség e jellegzetes építésmodorának ismertetésére térnénk, vessünk egy pillantást *Igló* város középkori templomára.

Középkori építményeink köfaragójelei — az alkotó építész mesterjegye — a külföldi építésszövetségek (Bund) kulcsaiba nem illeszthetők bele, ami feljogosít a feltevésre, hogy hazánknak önálló építésszövetsége volt, ami viszont azt tanúsítja, hogy szép számmal kellett lenniök hazai mestereinknek is. Írott adatok híján is bizvást állíthatjuk, hogy külön lőcsei iskola is volt, mert a szepességi középkori műemlékek feltűnő rokonságot mutatnak. Ennek az iskolának kell tulajdonítani a hatalmas méretű *iglói Mária-templomot* is a XIV. századból, melyhez a XV. században a *Szent Mihály-kápolnát* építették, amely számos magyar történelmi vonatkozású műemléket őriz. Tornyát Steindl Imre restaurálta.

Térjünk vissza a Szepesség sajátos pártázatos építkezéséhez.

A renaissance művészet a humanisztikus műveltséggel széles nagy Európában nálunk honosodott meg elsőnek, ami élénk bizonyosága

hazánk kulturális felvevőképességének. Bár fejlődésében a súlyos politikai viszonyok, kivált ezen a vidéken — amely a török hódoltság-nak és így a teljes pusztulásnak nem volt kitéve, azért műemlékeink még tanúságra hívhatók — olyan irányú fejlődésnek indult, amely elvitathatatlanul teszi a magyar mesterek közreműködését, noha Mátyás király idejében hazánkba özönlő olasz mesterek honosították azt meg. De éppen az a körülmény, hogy a primitívebb városi építkezések, falusi lakok, építészeti gazdagságot és tökélyt nem igénylő sürgős várépítkezések adják renaissance emlékeink zömét, igazolja, hogy hazai köfaragóink hamar elsajátították és maguk művelték az új ízlést akkor, amikor a szomszédos területeken — Lengyelország kivételével, ahová egyébként későbbben és a *magyar udvar közvetítésével* kerül a renaissance művészet — még mindenütt a gótika virágozik. Hogy nem a Lengyelországi építés hatására kultiválják felsőmagyarországi mestereink a renaissance-ot, azt az is bizonyítja, hogy amíg nálunk legelőször a toskánai korai ízlés uralkodik, Lengyelországban ugyanakkor a velencei mesterek hatása ismerhető föl. Utóbbiak csak a XVI. századtól kezdve működnek hazánkban is. Lengyelországban a renaissance-építésnek sajátos nemzeti karaktere van (krakkói Báthory-emlék, baranovi kastély [ajtókeretek], bejscei síremlék stb.) s ha a lengyel kulturális hatás olyan fölényesen érvényesült volna Felső-Magyarországon, ez a jellegzetes modor itt is mutatkoznék. De ennek *semmi nyoma*. Nem tagadjuk ugyan — kivált a Zsigmond király által elzálogosított szepesi városok révén —, hogy az érintkezés kölcsönös hatással volt, de újabb kutatásaink megállapítják, hogy Magyarország ebben nem játszott inferiorisabb szerepet.

Meg kell itt említenem azt is, hogy — bár az őslakosság német (szász) eredetű — a német renaissance tipikus oromfalas építkezése itt Felső-Magyarországon teljesen ismeretlen. Ez a jelenség nem hagyható figyelmen kívül, mert egy önálló mesgyéken haladó, *nemzeti talajon élő*, művészkedéstről biztosít. Vegyük ehhez hozzá a magyar udvarházak, a főúri kastélyok, várak belső berendezéseit, magyaros bútorzatait, Zrínyi Ilona-korabeli öltözetek, fegyverek, szerszámok karakterét. *Hogyan uralkodott volna ott idegen kultúrszellem, ahol a magyar udvarházak, ez az egész mesébeillő formagazdagsága tipikusan magyar?* Ilyen nemzeti kézműipar idegen talajon nem született, egyszerre a földből nem támadhatott, ennek itt évszázados gyökerei kellett, hogy legyenek.

Egész Felső-Magyarországon egy jellegzetes építómód terjed el akkoriban, a kastélyok párkányain, a várfalakon, templomok tornyán, a városi házak oromzatain alkalmazott keleties pártázattal, melyet, miután Lengyelországban hasonló architektura dívott, lengyelországi renaissance-nak neveztek el, sőt a német művészettörténet sietett azt a német renaissance-építés helyi változatának feltüntetni. Mi ezzel szemben joggal nevezzük a felvidéknek e sajátos építésmodorát felsőmagyarországi renaissance-építésnek, nemcsak azért, mert teljes egykorúságuk folytán ehhez *épp annyi jogunk van*, mint lengyel szomszédainknak, hanem azért is, mert ez az építésmodor — legközelebb férközve tektonikus alakzataival népies művészetünk szelleméhez,

mely a távol óshaza keleti reminiscenciáival van telve — oly műveket hagyott ránk örökül, amelyek nekünk egy sajátos nemzeti építőművészet, egy *magyar renaissance kialakulását ígérték*, s csak az áldatlan körülmények s politikai viharok állották útját továbbfejlődésének.

A törökök kiűzetése után pedig az osztrák császári hatalommal együtt elkövetkezett nálunk a barokk építőperiódus, mielőtt az ország a kellő kulturális nyugállapotba került volna s a renaissance kultúra produktívását az általunk védett, nyugodtan fejlődő nyugathoz hasonlóan kifejthette volna. *A Szepesség e bájos renaissance műemlékei a legsajátosabban a mienk.* Nem győztem soha eléggé hibáztatni a hivatalos műemlékvédelmet, amely oly művek gondozásában merítette ki erejét, aminőkkel, sőt különbekkel, szomszédjaink is rendelkeznek, de pusztulásnak engedte a szerény primitív művészkedés emlékeit, amelyek *magyar géniuszról, nemzeti szellemről* beszéltek s csak most láthatjuk, mily értékeink ezek, amikor idegen hatalom tette rájuk kezét. Ragaszkodnunk kell e műemlékeinkhez nemcsak azért, mert történelmünk ezeréves küzdelmeivel megszentelt hazai földünkön állanak, de azért is, mert — amint azt erre vonatkozó műveimben részletesen kifejtettem — e műemlékeinkben a történelmi hangulatoknak olyan kincseit bírjuk, amelyek — ha belőlük merítünk — új életre bírják frissíteni a magyar építőművészet géniuszának alkotó szellemét.

Felső-Magyarországban, Ausztriában, Csehországban, Morvaországban, Sziléziában, Galíciában és a régi Lengyelország területén tett tanulmányaim alapján más munkáimban kimutattam téves voltát ez építésmód eredetét és elterjedését illetőleg eddig fennállott felfogásoknak. Lengyelország, Szilézia, Cseh-Morvaország, Alsó- és Felső-Ausztria, Tirol és Salzburg, Trento területén mindenütt egyaránt jellemző a XVI. és XVII. században ez az építésmód és kimutattam, hogy Felső-Magyarországon, Nyugat-Magyarországon, sőt Erdélyben is egy időben terjedt el mindenütt, ahol a török veszedelem elleni lázas várépítkezéshez hívtat olasz erődépítők megjelentek, magukkal hozván a keleti eredetű, Felső-Magyarország várépítkezései révén és Velence befolyására ott is jellegzetessé vált keleti motívumot. A várépítés e jellemző alakzata, mint a harciasság, az erő kifejezője, megmaradt a falusi kastélyok, városi lakok építésénél későbbben is, egyrészt dekoratív szempontból (mert a magas tetőt nem nélkülözhetvén, azt — hogy a renaissance vízszintes jellegét biztosítsák — tetőszakaszokra bontják fel s a pártamotívummal a tetőszakaszok homlokait takarják), másrészt, főleg vidéki kastélyokon, védelmi célokból is, mivel jó szolgálatot tesznek a reformáció és kuruc-labanc villongások közepette, amikor lakosaik — így a cseh betörések alatt is — minduntalan ostrom alatt állottak.

Legrégibb ránk maradt ilyen emlékünknél a *bethlenfalvi Thurzó-kastély*, mely 1564-ben épült. Egykori sgraffitodíszének már csak a nyomait fedezhetjük fel. Pártázatának formái világosan rámutatnak a közvetlen felsőmagyarországi eredetre. A hatalmas pártafalak befelé dülő tetőszerkezetet takarnak, de a tetőzet alatt a padlásfalakon még felismerhetjük az eredeti árkkolt rendszerű fedélzetsor nyo-

mát, amelynek típusát pl. a salzburgi házak még ma is mutatják. Hasonló pártázatos koronát hordanak a *nagyzerői Mednyánszky-kastély* XVII. századból való falai, amely gradeci *Horváth György* híres magyar főiskolájának volt székhelye. Ugyanitt érdekes harangtorony áll, érdekes és gazdag díszítésű pártázattal, fájdalom, igen elhanyagolt állapotban.

Ezek a pártázatos campanilék a Szepesség tipikus építményei, melyekhez hasonlót sem a szomszédos Lengyelországban, sem Ausztriában, Csehországban nem találunk. A nagyzeihez hasonló pártázatos XVI. századbéli műemlékünk volt a *frigyesvágási Salamon-kastély*.

Ezt az új gazdája arcpirító barbársággal építette át, lehordatván magyaros pártadíszét, faragott magyar kapuzatának köveit pedig útépitéshez törette össze. Középkori templomának tornyát renaissance párta díszíti, amelyhez hasonlókkal még több helyütt fogunk találkozni. A nép ezeket a tornyokat *liliomtornyoknak* nevezi.

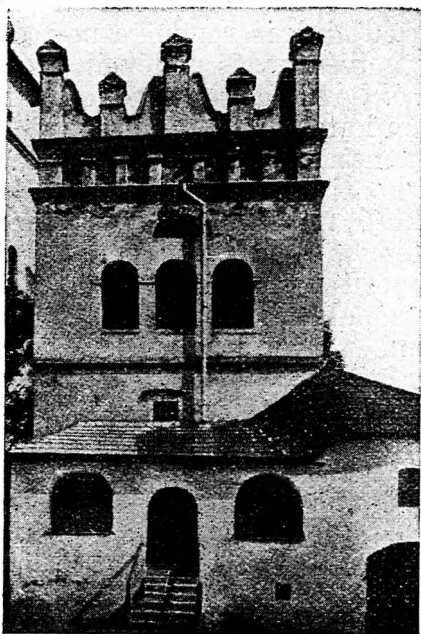
Nedec várának históriája a XIV. századig nyúlik vissza. *Palocsai Horváth György* építi újjá pártadíszes bástyákkal 1611-ben. *Lubló vára* az elzalogosított szepességi városok lengyel sztarosztáinak székhelye volt. Pártázatos falait *Lubomirszky Sztaniszló* építette a XVII. században, tulipánmotívumú pártázata a magyar népművészet motívumaiban gyökerezik, jeléül annak, hogy hazai mester műve. Hasonlók voltak a *gölnici várkastély* és a *márkusfalvi Máriássy-kastély* a XVIII. sz.-ból, amelyeket a rokokó korában átalakítottak.

A *savniki várkastélyt* *Thököly István* építtette 1619-ben. Kápolnája a közeli karthausi kolostor „*lapis refugii*“ köveiből épült. 1703-ban a *Rákóczyak* tulajdonába került, *Mária Terézia* királynő juttatta aztán a szepesi püspökség birtokába.

A már említett frigyesvágási pártázatos templomtornyokhoz hasonlók állnak *Jamnikon*, *Görgön*, *Grancspetrócon* és másutt. A nagyzeihez hasonló sgraffitódíszes, de már többnyire átalakított s díszüktől megfosztott harangtoronyok állanak még *Podolinban*, *Menhárdon*, *Poprádon*, *Mateocon* stb.

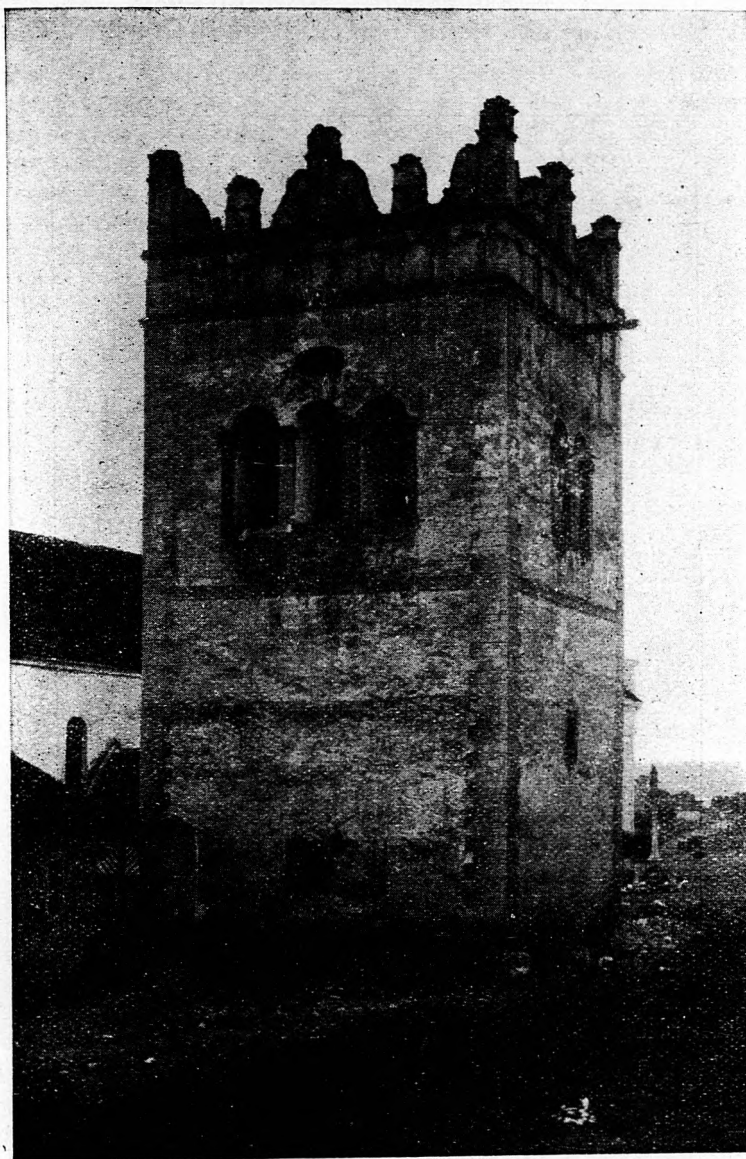
A *szepesszombati* harangtornyot a XVIII. században barokk ízlésben átépítették. A község templomában nevezetes műemlék *Szent György* köbfaragott gyönyörű lovasszobra, *Lőcsei Pál* kiváló alkotása.

A kies fekvésű *Gölnicbánya* már a XII. században vas-, réz-,

A podolini harangtorony.

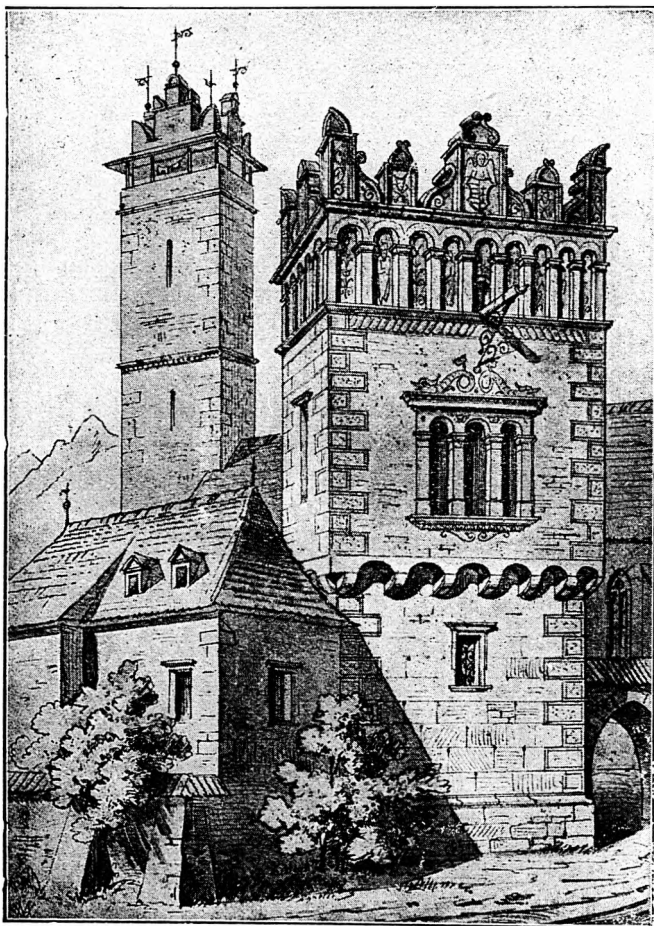
ezüsbánya, a *Thurzók* s *Csákyak* birtokában. Szép középkori temploma a XV. századból való, szentélyében a falbahelyezett kőből faragott csúcsíves szentségházzal.

A poprádi harangtorony.

Késmárk ősrégi város, már a XII. században lakott volt. Várát a husziták támadása ellen építették, később a *Thökölyiek* birtokába került, akik nagy fényvel és pompával átépítették s ragyogó pártázatos renaissance várkastélyt varázsoltak a régi vár helyébe. Stukkó-

műves szép várkápolnája (1657) legszebb barokk műemlékeink egyike. Szép csúcsíves katolikus temploma a XV. századból való, pártadekorációs végződésű tornyával mint egy magyar mementő tör az ég felé. Sgraffitódíszes, magyar címeres, XVII. századbeli harangtornya a legfigyelemreméltóbb műemlékeink közé tartozik. Az evangélikus templomát *Hansen Teofil* építette, egyik kápolnája *Thököly Imre*

A késmárki plébániatemplom és harangtornya.

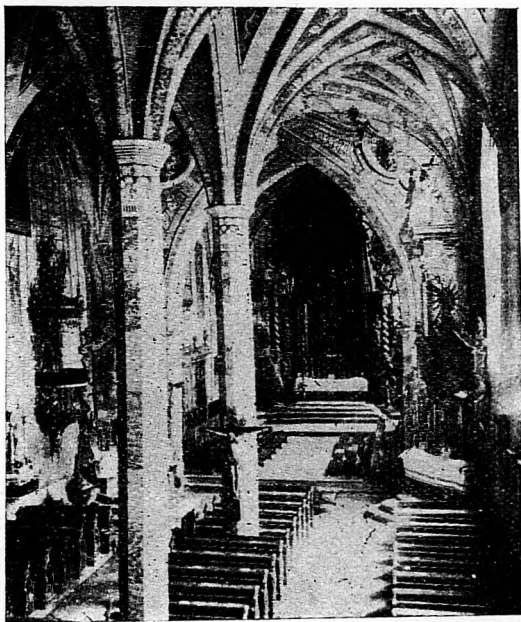
nemzeti hősi porait őrzi. Legérdekesebb műemlékeinek egyike fatemploma, mely a XVIII. századból való.

E fatemplom a vidék számos hasonló fatemplomainak ősi formáját mutatja. Alapelrendezésükben a XII. század templomainak típusát őrizték meg. A falusi templomok nagy része az idők folyamán részben vagy egészben átépült kőtemplommá. Némelyik hajója már kőépület, hajójának mennyezete még festett deszkaborítású, tornya ellenben még fából való. A teljesen átépültek tornyai pártázatosak, a hajótest fennyezete festett kazettázással bír, amelynek dekoratív

kialakítása az ősi magyar népies ornamentikán alapul. A fatemplomok mennyezetének mestergerendáját a templomtérben többnyire faragott faoszlop támasztja alá. Ez az elrendezés lehet alapja az e vidéken tipikussá vált *kéthajós* alaprajzi elrendezésnek. Közel 70 szépsi templomról lehet kimutatni, hogy faoszlopsorral gyámolított, mestergerendával kettéosztott famennyezettel bírtak.

A *tribsi, jurgói, krighi, haraszi* templomok nyújtják a régi eredeti fatemplomok ősi típusait. Átmeneti stíljük XII. századbéli eredetre vall.

A *vibornyai Szent Orsolya-templom* ma is ősi alakját mutatja szép magyar népies festett ornamentikájú, kazettás famennyezetével.

A leibici kéthajós templom.

A már említett *krighi* és *toporci* templomok XVI. századbéli renaissance mennyezetei hasonlóak, utóbbi templomot a *Görgey*-család építáfumai és sírkövei is ékesítik.

Magurában két famennyezetű templom is van, *Mátyásfalú* temploma középkori eredetű, távlatarchitekturával ékes famennyezete a XVIII. század műve, az *alsóláposi* templom mennyezetképe viszont rokokó keretben díszlik. Famennyezetű templomok voltak eredetileg a ma már barokboltozatos *Hanusfalú, Nedec, Frigyesvágás, Dunajec-Krompach* templomai, az utóbbinak 1516-ból való szárnyasoltárán *Szent István, Szent László* magyar királyok és *Imre herceg* magyar szentek alakjaival.

A kéthajós falusi kőtemplomok legrégebb példája a *zsegrai*, amelyet *Sigray János* építtetett még 1245-ben s csak később, a XIV. szá-

zadban nyerte csúcsíves boltozatait. Egyetlen középpillérén a faragott Sigray-címert is ott találjuk. A kis templom falait *Szent László* legendáját ábrázoló középkori freskók fődik. A *felkai, leibici, poprádi, nagyszalóki, felsőerdőfalvi, szepesszombati, strázsai, mateoci, kakas-lomnici, menhárdi, szepesbélai, ruszkini, ófalui, durándi, keresztfalui* stb. mind ilyen kéthajós középkori templomok, többnyire gazdag muzeális berendezéssel, történelmi alakjaink számos síremlékével, emléktábláival, faragott középkori és barokk padokkal, szárnyasoltá-

Eperjesi lakóház barokk oromfalazattal.

rokkal. A *tótfalui*, már barokká átalakított templom, a *Svábyak* ősi síremlékét (1579) rejti, a *landoki* kéthajós templomot a szentsír keresztvesztéz kanonokjai építették, akiket a *Berzeviczyek* őse 1313-ban Sáros megyéből telepített ide.

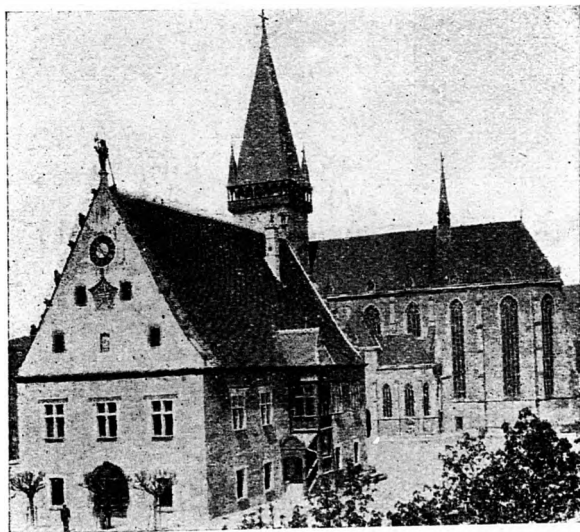
Kiskerény, Szepesedelény (Odorin), Domán, Szepesárki, Görgő, Vitfalu, Körtevényes, Sümeg, Daróc, Dénesfalu, Ragyóc, Nagyolsva (Olsavica), Felsőrépás stb. régi templomaikkal mind egy-egy letéteményese ősi nemzeti kultúránknak.

Sáros vármegye területén műemlékeink jellege egészen hasonló. A megye viharos multjáról gazdag levéltárai, magyar történelmünk e felbecsülhetetlen forrásai, gazdag építészeti műemlékei és a meredek sziklaormokról alátekintő számos váromladék tanuskodnak.

Reneszánsz házcsoport Eperjesen.

A sárosi vár már IV. Béla idejében szerepelt, később a *Perényieké*, majd a *Thurzók*, *Rákóczyak* birtoka. (XVII. sz.) *Kapi várát*

A bártfai városháza és a Szent Egyed temploma.

a vidék ősi ura, a *Kapy-család* építtette még *Zsigmond* király idejében. Az 1715-i törvény rendelkezése alapján maga a vár úrnője égette rommá, kapifalvi kastélyából nézve szomorú pusztulását. *Sóvárt* már

Anonymus említi, a *Baksa-nemzetségből* eredő *Soos-család* birtokolta. *Sebeshvár* a *Sebessy(Sinka)-nemzetség* alapítása. *Hénig* (azelőtt *Péch-Ujvár*) multja a XII. században vész el, a *Tarczayak*, *Zudarok*, *Perényiek* neveivel történetében. *Tarkő* és *Palocsa* várai is magyar ősi családoknak voltak székhelyei. *Makovica vára* a *Rákóczyak*, *Zudarok*, *Rozgonyiak*, *Tarczayak*, *Serédyek* nevével kapcsolatos, aljában a *Zborói* kastéllyal, a *Rákóczyak* ősi székhelye volt. *I. Rákóczy Ferenc* és *Zrínyi Ilona* nemzeti hőseink itt köthették frigyüket 1696-ban. Az orosz

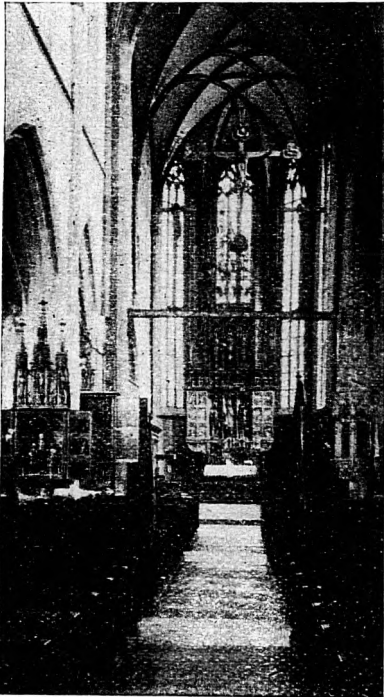
betörés előtt még állt a „száz hársfa“, melyek alól *Rákóczi* leveleit keltezte.

Eperjes, *Bártfa* és *Kisszeben*, *Sáros vármegye* e három jeles városának története elvész a história előtti mondavilágban. Városi szervezetét mind a három még az *Árpádok* idejében *Németországból* beköltözött ú. n. német vendégeknek köszöni. (*Bártfa* ősi címerét az *Árpádok* vörös-ezüst-sávós címerképe ékesíti.) Mind a három város tulajdonképen vár volt, úgy szólván kizárólag német polgársággal. A husziták portyázásai, a *Ferdinánd* és *János királyok* versengéséből származott politikai harcok, a vallási vilongások, a nemzeti felkelés, a kuruc-labanc harcok adják e három „kulcos“ városnak közös történelmi multját. *Kassával* és *Lőcsével* a XVI. században közös nemzeti védőszövetséget is alkottak.

Az eperjesi és bártfai iskolák már 1530-ban hírnevések, a bártfai már akkor főiskolai színvonalra emelkedett, míg amaz az eperjesi híres kollégiumok őse. Első tanulói között volt *Thököly*

Imre gróf halhatalan szabadsághősiünk is, *Kossuth Lajos*, *Kazinczy Gábor*, *Székács József* nagyjainkat is tanítványai közé sorozta.

Eperjes vezet gazdag építéstarténeti multjával, főleg városi lakóházainak sajátos típusai nemzeti építésművészetünk legkifejezőbb alakításai. Különösen érdekesek a főtér pártázatos ú. n. *Rákóczi-házai*, — *Gróh István* szép sgraffitoival — a sajátságos oromfalú *Werther-Thoor-Lehrner*, *Kerényi*, s a barokká idomult *Tahy*, az empirrá alakított *Csatáry*-házak, udvaraikban még a régi magyar renaissance pártadíszükkel, a *Krayzell*- és *Lakner*-házak érdekes lépcsőházaikban népies magyar renaissance oszlopfőikkel és a *Klobusiczky*-ház pazar homlokzati rokokó stukkódíszítésével. Festői utcáiban sétálva megakad szemünk az egykori „mázsálóház“ oromfalán, amely egyedül őrizte meg a középkori házak homlokzatainak típusát. *Görög katolikus temploma* a XVIII. század építőművészetének kiváló alko-

A bártfai templom belseje.

tása. A XIV. századbéli csúcsíves *Szt. Miklós-székesegyház*, melyet nagynevű *Schulek* mesterünk épített újjá, gazdag múzeális belsőjével, — remek faszobrai, fafaragású bútoraival, — mindezen emlékeinkhez fűződő történelmi magyar tradíciónk a Rákócziak fenséges alakjaival terhelten a gondolatot is elképzelhetetlenné teszik számunkra, hogy e nemzeti kincseinket most idegen bitorolja!

A középkori bástyaíval övezett *Bártfa*, gyönyörű XIV. századbéli csúcsíves *Szt. Egyed székesegyházával*, bájos renaissance-kori *városházával* legértékesebb gyöngye hazai művészettörténelmünknek. Templomának 20 m magas hatalmas szárnyasoltára, valamint festői tornya a templom restaurátorának Steindl Imre mesternek, az országház épí-

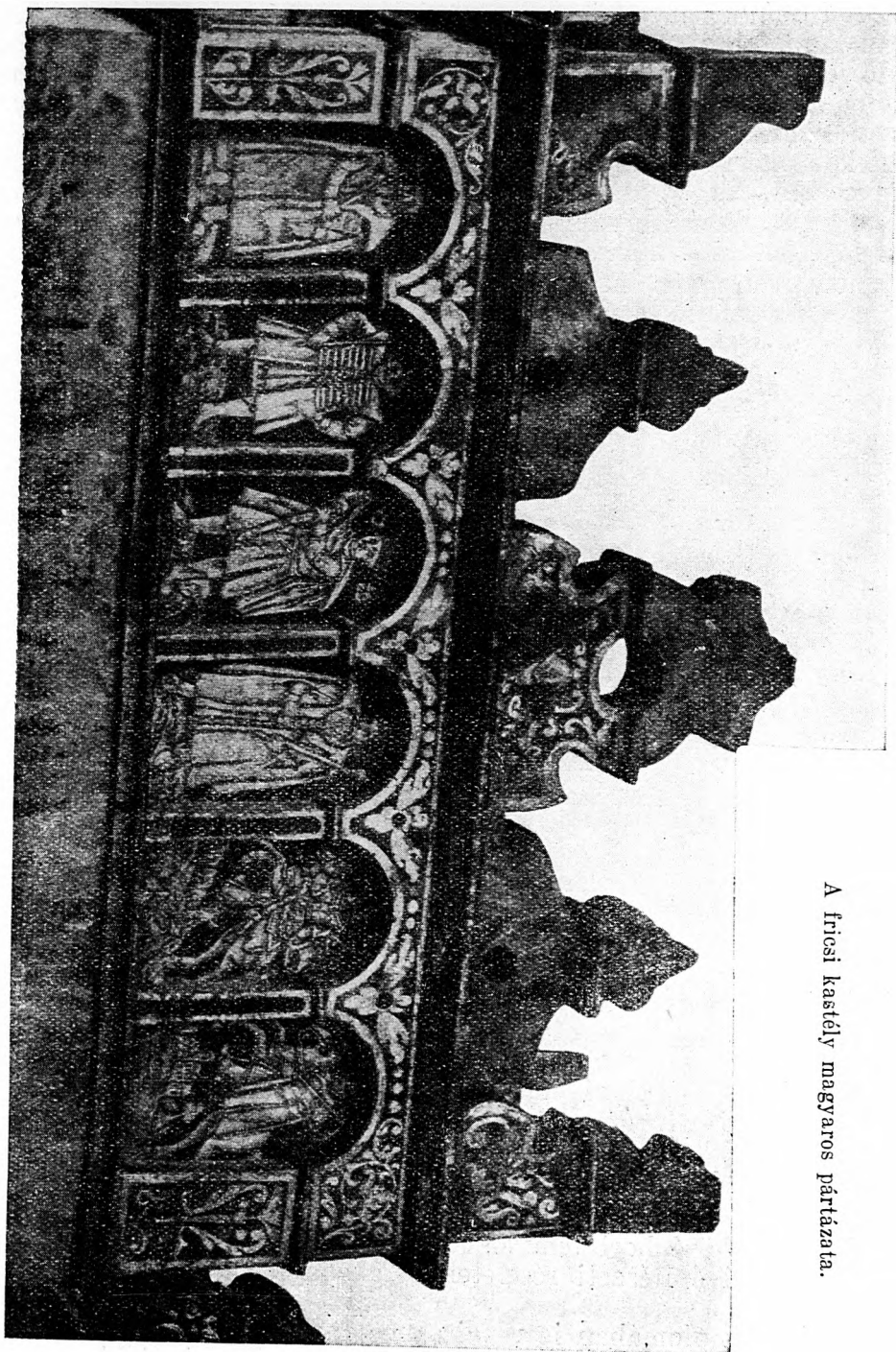

A szinyei r. kath. templom.

tőművészenek alkotása. Itt is értékes nemzeti anyag tanuskodik a középkori fafaragás magas nívójáról. A bártfai fafaragás ugyancsak valamely központibb fekvésű magyarországi iskola hagyományaira utal. Városháza középkori épület csúcsíves oromfalakkal, ablakait és zárt erkélyét a XVI. század első éveiben építették olasz módra a város urai, akik akkoriban annyira hódoltak az antik hagyományoknak, hogy a tanácsüléseken római tógát viseltek. Az ódon épület ma a város értékes múzeumát őrzi falai között.

Kisszeben középkori templomával és kivált a templomban levő renaissance-kori építészeti részletekkel gazdagítja a magyar műtörténetet.

Héthárs templomában is renaissance faragású részletek hirdetik a renaissance ízlés korai elterjedését hazánkban. Legkiválóbbak közülök a finomművű szószék, valamint a *Tarczayak* és *Dessewffyek* sír-emlékei. *Berzeviczén* a *Berzeviczyek* ősi kastélyai vannak, régi közép-

A fricsi kastély magyaros pártázata.

kori templomát pedig ugyancsak renaissance mesterrel, a *raguzai Vincével* építették újjá.

A *szinyei* templom magyaros pártás lilomtornya 1628-ból és a *fricsi* Ghillány-kastély 1630-ból *egyenesen magyar nemzeti kincsek*. Pártázatos architektúráik azt a magyaros zamatot lehelik, amelyről a szepesi renaissance emlékeknél már szóltam. E nemben ezek a legkiválóbbak. A *szinyei* tornyot *Szinyei-Merse Kristóf*, a *fricsi* kastélyt az *Aba-nemzetség*beli *Berthoty Bálint* építtette 1630-ban *Sorger Mihály* mesterrel. Utóbbi hatalmas attikájának pártázatos koronázata ránk nézve műtörténeti jelentőségű. *Formáiban a magyar népies művészet keleti reminiszcenciái tükröznek*. Ázsia keletén akadunk hasonló alakításokra (Gwalior, Candy) és a baranyai temetőekben a magyar fejfák formáiban. Semmi közük ezeknek a cseh, morva és lengyel hasonló pártás alakításokhoz. A párta alatt húzódó másfélméteres fülkékben is magyar történelmi figurák ékeskednek színes sgraffitóban, jeléül annak, hogy azok német mestere, *Vaxmann* is a magyar nemzeti ideológiában élt és működött.

A *nagysárosi Rákóczy*-kastély ma elhagyottan áll. A halhatatlan nemzeti hős elfogatásának szomorú eseménye játszódott le termeiben.

Szinyelipóc, Sárosszentgyörgy, Komlósskeresztes, Felsősebes, Palocsa pártázatos lilomtornyai e vidék építészeti különlegességei (XVI—XVII. sz.), aminők — mint már említettem — sem Lengyelországban, sem cseh-morva és sziléziai földön nem ismeretesek. A *demétei* ősi *Semsey-Bornemissza*-kastély is ilyen pártadísz nyomaival ékes.

Mind e kultúra és művészeti munkássághoz sem a Szepességben, sem Sáros megyében a betolakodott cseheknek semmi közük nem volt soha.

Mind e történelmi emlékeink őrzői a magyar alkotószellemnek s hirdetői a Trianonban megcsúfolt magyar igazságnak, amelynek eljövételében olyan rendületlen hittel bizakodunk.

Erdély déli részének műemlékei.

Nagymagyarország keleti végei, melyek bár évszázadokon keresztül állandóan külső ellenséggel vívott harcok színhelyei voltak hosszú időközön keresztül Magyarországnak, vagy az erdélyi magyar fejedelemségnek a kultúrában vezető részét képezték. A honfoglalás óta harcokban edzett népek lakták e vidéket, kik sokszor elhagyatva, a királyi hatalom védő segítségétől mit sem remélhetve, ellenálltak a kunok, a bessenyők, az oláhok és a törökök állandóan ismétlődő betöréseinek és hatalmi terjeszkedéseinek.

A honfoglalást követő időben a bessenyők hazája volt e vidék még, de ők csakhamar felismerték a fogarasi és brassói havasok déli lejtőinek és az azokhoz csatlakozó délre húzódó termékeny tájak kedvezőbb éghajlati viszonyait, új hazát keresve átlépték a hegyek gerinceit és megtelepedtek az azoktól délre eső tájakon. Így a magyar királyság első századában laklanná vált e vidék. Az alföldeket kedvelő magyar nép idegenkedett az erdélyi érchegységeken túl menni, a székelyek pedig megelégedtek ősidőktől bírt földjeikkel, biztonságban érezték magukat hegyeik között és nem vágyódtak azokat elhagyni.

Királyaink csakhamar érezték a néptelenség hátrányait. Szabad járása volt ott a havasokat rabló szándékkal átlépő kunoknak és bessenyőknek. Igyekeztek is e termékeny jó földekre lakókat telepíteni. II. Géza király hívó szavára a XII. század derekán a Rajnavidék frank törzseinek sok falvat benépesítő espatai jöttek ebbe az országrészbe. Ez a bevándorlás évtizedekig tartott. Azonban a királynak mindenkor gondot okozott, hogy a megtelepedett lakosság nem bírt a kellő védelmi erővel, mellyel magát és az ország határait a szomszédok rablásai ellen megvédhesse. Sokat szenvedtek az első időben ezek a földművelő népek az ismételten betörő kunoktól és bessenyőktől. Így történt azután, hogy amidőn 1211-ben II. Endre király eljegyezvén leányát, a későbbi Szent Erzsébetet a Thüringeni gróf fiával és nagyszámú előkelő kísérettel kiküldötte a négy éves kis leánykát a Thüringeni Wartburgba, a magyar urak megismerkedvén a német lovagrend ott tartozkodó vezető embereivel, nagyszabású telepítési gondolattal tértek haza Endre király udvarába.

A wartburgi látogatásból kifolyólag II. Endre király rövid idővel rá, 1211. május 7-én kelt adománylevelében felajánlotta a német lovagrendnek a Wartburgban tartozkodó vezérének Herrmann von Salza nagymesternek az egész Barcság területét. A lovagrend, mely élénk összeköttetésben volt a szentföld vitézeivel, kelet felé irányuló vágyódásában örömmel fogadta el a király ajánlatát. A lovagok nagy száma azonnal el is indult és telepedett le a mai Brassó körül elterülő síkságon. Csakhamar több várat építve, biztonságba helyezték új otthonukat. Marienburg, a mai Földvár volt legerősebb váruk és ide gondolta a nagymester az egész lovagrend székhelyét is áthelyezni.

II. Endre célja az volt, hogy az országnak ez a határvidéke a kunok ellen a hatalmas lovagrendben védőt találjon és a biztos védelem alatt a terület fokozatosan benépesedjék.

A rend az első időben tényleg be is váltotta a hozzáfűzött reményeket. Sok véres küzdelem után főleg váraik segítségével sikerült megtörniök a kunok hatalmát. Az ellenséges betörések megszüntével mind sűrűbben jöttek az országba a messze nyugat vidékéről származó német telepések rajai, melyek későbbi időben a már régebben letelepedett frank bevándorlókkal együtt az erdélyi szász néppé olvadtak össze.

Indokolt óvatosságból azonban II. Endre király adománylevelében kikötötte, hogy a lovagrend csak földből és fából épített várakat emelhet. Számítva arra, hogy a primitív várak elég oltalmat nyújtanak majd a kunok és bessenyők támadásai ellen, de nem dacolhatnak a király jól felfegyverzett és a várharcban járatos seregeivel. Azonban a lovagrend nem tartotta be a kiszabott feltételeket. Palesztinában a francia várépítés magas iskoláját járt építészeikkel csakhamar hatalmas körörodítményeket kezdtek építeni. Amitől Endre király tartott, később be is következett. Mindinkább világosabbá vált, hogy a rend Magyarországtól független országot igyekszik alapítani. 1224-ben a lovagok a király hozzájárulása nélkül a Szentszék oltalma alá helyezték birtokukat.

A király és a lovagrend között csakhamar kitört a nyílt viszály, mely a lovagrendnek teljes kiűzésével végződött. A lovagrend innen a Balti-tenger vidékére vonult és több történetíró állítása szerint a Barcaságból kiűzött lovagok voltak, akik a későbbi porosz fejedelemség alapját megvetették.

A lovagrend ezen alig két évtizedre terjedő itteni tartózkodásának idejében oly élénk tevékenységet fejtett ki templomok és várak építése körül, hogy a mind sűrűbbé vált lakosság építkezésének ők adták meg alapját és irányát. A lovagrend által létesített építményeket a későbbi időkben annyira átalakították, vagy részben lerombolva átépítették, hogy ma már csak egyes építészeti emlékek részeiben láthatjuk az ő alkotásuk maradványait. Ezen maradványok e vidék legrégebb építészeti emlékei.

Régi okmányok a lovagrend öt főbb váráról tesznek említést. Hogy ezek melyek voltak, ma már határozottan megállapítani nem lehet. Azt tudjuk, hogy Földvár volt a székhelyük. Ők építették Tölesvár első erődítéseit. A Brassó melletti Cenk tetején is volt váruk. Feketehalom régi vára is tőlük ered. A várépítés mellett templomok építése körül is fejtettek ki áldásos tevékenységet. A lovagrend biztatására mind sűrűbb lett a falvakba tömörülő lakosság, és habár a keletkező lakótelepek és védelmi építmények a legrimitívebbek voltak is, a templomokat mégis igyekeztek köből maradandó jelleggel építeni. A XIII. század ezen építészeti emlékei a legkritkább esetekben maradtak ránk eredeti alakjukban. 37 templomon lehet ma is a XIII. századbeli románstílus eredetét kimutatni. Ezek között a kiválóbbak a szászsebesi, a nagydisznódi, a nagycsüri, szászhermányi és a prázsmári templomok.

A király és a német lovagrend között kitört viszályba békítőleg beleszólt az e vidéken már a lovagrend előtt megtelepedett, bár fekyveres hatalommal nem rendelkező, de azért nagy tekintéllyel bíró másik rend is: a már 1202-ben, tehát 9 évvel a német lovagrend előtt a fogarasi havasok alján megtelepedett kerci cisztercita apátság. Ha megfigyeljük a XIII. század itteni megmaradt építészeti emlékeinél észlelhető kölesönös hatást, el kell ismernünk, hogy eme cisztercita rend szerzetesei, kiknek tanult templomépítőik voltak, a kerci apátságból kiindulva, tanítómesterei lettek az egész szomszéd vidéknek.

A kerci apátság alapítása még Imre király uralkodási idejébe esik és az 1202. évbe vezethető vissza. Ebben az időben még a szászok ősei nem lakták a mai Fogarasi megye területét. A cisztercita szerzetesek különben is

mindenkor szabályzataikhoz híven, néptelen vadonba helyezték új rendházaikat.

A király gondozó pártfogásába vette az ország e távoleső részén alapított új szerzetestelepet. II. Endre még az apátság fennállásának első évtizedeiben hatalmas területeket adományozott az apátságnak. Sajnos azonban, a kolostor falai között szépen virágzó szerzeteséletnek csakhamar egy csapásra véget vetett az egész országot 1241-ben elborító tatárveszedelem. A tatár seregek egy része ide is eljutott. Teljesen elpusztították a koolstort, úgy, hogy utána jó ideig szünetelt ott az egyházi élet. Még az 1264-ben István ifjabb király által kiadott szabadságlevél is úgy emlékszik meg róla, mint még mindig romokban heverő monostorról. De a király és a szomszéd lakosság segítségével mégis újból felépült e szellemi végvár rendháza és temploma és csakhamar a régi nagyságot és jelentőséget messze túlhaladva újból súlypontja lett a vidék kulturális életének. Hatalma és gazdagsága folyton nőtt és habár később is többször ki volt téve a törökök pusztításainak, magas művészi tökéletességgel emelt hatalmas építményeiket minden-

A kerci apátság temploma és monostora nyugatról.

kor újból teljesen helyreállították. Nagyterjedelmű birtokok és királyi kegyből adományozott jogok mind jobban emelték az apátok hatalmát és befolyását. Egyházi és világi ügyekben gyakran döntő befolyással bírtak. A szentszék is sokszor bízta meg a kerci apátot fontos egyházi ügyek rendezésével, miből azt látjuk, hogy az apátságot Rómában is olyannak ismerték, mint amely Magyarország, de különösen Erdély életében kiváló szerepet játszik. Zsigmond király utazásai alkalmával felkereste az apátságot és 1398. évben hosszabb ideig ott is tartzkodott.

A hatalom és gazdagság növekedése azonban magában hordta a későbbi hanyatlás csiréit, mely már a XV. század elején mutatkozott. Az apátok a szerzetesi étellel össze nem egyeztethető világi hatalomra vágytak, a szigorú rendházi életet mindjobban kényelmesebb jólét váltotta fel. A szerzetesi fegyelem meglazult és egyházi kötelességeiket elhanyagolták. Így jött azután, hogy Mátyás király 1469. október 20-án kelt levelében Bécsből odaszármazott Bärenfuss Raimond apátot megint és szemére veti, hogy az apátságnak nem jól viseli gondját, javait haszontalanul elfecsérli, sőt még az istentisztelet rendes megtartásáról sem gondoskodik. Raimond apátnak azonban a király intelme nem használt, folytatta előbbi életmódját és az apátság jövedelmének eltékozlását. Mátyás király végre 1474-ben, február 27-én Bártfán kelt rendeleteivel a kerci apátságot az apát rendetlen élete, a szerzetesi rend teljes felbomlása és az istentisztelet elhanyagolása

miatt eltörölte. A király az apátság birtokait a szebeni prépostságnak adományozta.

Ezzel, több mint harmadfélszázados, viszontagságokkal küzdő fennállás után az apátság végleg megszűnt lenni. Templomában ezentúl nem hangzott fel többé a szerzetesek karénekének ájtatos, egyszerű dallama, a rendház terjedelmes épületéből eltűntek a szerzetesek csöndes, szürke esuhás alakjai.

Az apátság épületeit egy ideig gondozták a szebeni papok. Később azonban, amidőn a tulajdonjoguk kétségessé vált, a nagyszabású építési alkotással nem törődött senki, az lassankint pusztulásnak indult. A templomot még gondozták egy ideig a környék lakói, de később az is elpusztult. Ma már, mint azt a képekből látjuk, csak a szentély áll épen, melyből később lutheránus templomot alakítottak.

A régi feljegyzések így mondják el az apátság megszűnésének okait. Hogy azonban a király szokatlan szigorú intézkedéseire mennyiben járult hozzá a szászság magatartása az apátsággal szemben, ma csak sejthetjük. E korban már teljesen kialakult a hét székből álló szász provincia, mely nemcsak féltékenyen őrizte a maga eredeti jellegét, nyelvét, szokásait és többször megerősített kiváltságait, hanem minden eszközt megragadott hatalma gyarapítására. Ezen törekvéseknek pedig nagy akadályja volt a nem szász kerci apátság, amely szintén sok kiváltságot élvezett. Azt tudjuk, hogy a Bártfán tartózkodó király a szebeni szászok jelentései alapján hozta ítéletét, hogy ezen jelentések nem-e a kelleténél sötétebb színekkel festették le az apátságban uralkodó állapotokat, nem tudjuk. De tudjuk azt, hogy a szászok szorgalmazták az apátság megszüntetését és tudjuk azt is, hogy az apátság birtokait eltörlése után a szebeni szász prépostság kapta.

A cisztercita rend a középkor kulturális életében egész Európában kiváló szerepet játszott a tudomány, az irodalom, de főleg a művészetek terén, és pedig elsősorban az építőművészet terén alkotott maradandó értékeket. Templomaikat és monostoraikat két vonás jellemzi: egyszerűség és egyöntetűség. Építményeik nagyvonalúsága azonban mindenkor felemelő hatású. A kerci apátság temploma és épületei még romjaikban is mély hatást tesznek a szemlélőre. Különösen megkapó látványt nyújt a templom nyugati homlokzata a teljesen ép, bár valamivel későbbi időből való kapuzattal. A templomból megvannak még ma a hosszahajó oldalfalai, kisebb-nagyobb magasságban, a kereszthajó egyes részei a mellékkápolnák romjaival és végül a majdnem teljesen ép szentély, mely ma a négyezettel együtt a kerci szász evangélikus egyházközség temploma.

A templomnak ma romokban heverő maradványaiból fogalmat alkothatunk annak hatalmas méreteiről. Belső hosszúsága 54 méter. Elrendezése szerint háromhajós bazilika, poligonális szentélyzáródással, átmeneti stílusban építve. A főhajó erősen kiemelkedett a két mellékhajó fölé. A kereszthajó mindkét szárnyának keleti oldalán páros mellékkápolnák állottak.

Az északi mellékhajó oldalfalát erős támpillérek tagozzák, ilyenek a déli oldalfalon nincsenek, mert ott a falhoz támaszkodtak a keresztfolyosók boltozatai.

Az egész templom boltozatának alakítására a szentély boltozataiból következtethetünk, mely teljesen ép állapotban maradt ránk.

A szentély falainak felső körablakait később befalazták. A Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából 1913. évben általam ott végzett biztosítási és helyreállítási munkálatok alkalmával ezen ablakokat kibontottam és eredeti alakításaiknak megfelelően állítottam helyre.

A templom déli kereszthajójából ajtó vezetett a monostorba. Sajnos, a

rendház épületéből sokkal kevesebb maradt meg, mint a templomból, de még mindig elég ahhoz, hogy a legfontosabb helyiségeinek fekvését meghatározhassuk. Különösen ha a cisztercita rend clairvaux-i anyaház alaprajzával hasonlítjuk össze.

A rendház keleti szárnyának egy fala maradt fenn teljes egészében, mintegy 44 méter hosszúságban, továbbá egy, a falból kiinduló keresztfal maradványai. A déli szárny helyén most a szász paplak áll, melynek falai egy részét a monostor régi falainak maradványai képezik. A nyugati szárny falait teljesen lebontották, úgyhogy nyomait is alig lehet megtalálni.

A káptalanteremből megmaradt a keresztfolyosóra nyíló három árkádív majdnem teljesen ép állapotban. Az egyes árkádívek vállaiban látjuk a boltozatok gyámköveit, a boltfészekben összefutó bordatövekkal. Ezek nyomán a térben megszerkeszthetjük a káptalanterem teljes kialakítását. Közel 12 méter hosszú és 8 méter széles alacsony terem volt, melyet a közepén két oszlopra támaszkodó boltozat két részre osztott. A mai romjaiban látható monostor építési ideje Robert Károly 1322-i szabadságlevelét követő békés időkbe esik. Átmeneti stílusban épített emlék Erdély e vidékén kevés van, azonban mégis három igen jelentős építmény a két középkori stílus, a román és a gót stílus közötti átmeneti megoldást mutatja. Ezek a kerci apátsági templom, a brassói Szent Bertalan-templom és a Szász-Régeni templom.

A XIII. században, midőn Franciaországban mindenfelé már nagy gót stíliú katedrálisokat emeltek, itt még kizárólag román stílusban építkeztek. Még számos, a XIV. század első feléből ránkmaradt emlék tisztán román stílusnak mondható, de nagyjában, minden átmenet nélkül, a XIV. század második felében már kifejezetten a gót stílus az uralkodó. Ez időben már csakis csúcsívvvel építkeztek.

A kerci apátsági templom kialakítása nagy befolyással volt a Brassóban ugyanazon időben épített Szent Bertalan-templomra. Az szintén bazilikális elrendezésű templom, kereszthajóval, ugyanolyan poligonális szentélyvel, de két tornyos nyugati kiképzéssel bír. A tervezett két torony közül csak a déli lett kiépítve. A XIX. század elején az is összedőlt. A mai torony a múlt század harmincas éveiben épült. Alaprajzi megoldása teljesen a cisztercita templomok elrendezésére emlékeztet, miért is a kerci templommal azonos egyéb kiképzése alapján indokolt azon feltevés, hogy a kerci mester építette ezt az emléket is.

Az eredeti építményből csak a szentély, a kereszthajó alsó részei, a tornyok közötti előcsarnok és a két torony alsó részei maradtak meg. Mellékhajójában figyelemreméltó falfestmények vannak a XIV. századból.

A Szent Bertalan-templom körül terült el Brassó hajdani óvárosa. Hagyomány szerint a polgárság ezt a helyet az ellenséges támadásoknak tulságosan kitettnek és nehezen védhetőnek találta. A XIV. század végén behúzódott a felső völgy szűkebb részébe, ahol hatalmas bástyákkal erősített védelmi fallal körülvett új várost alapítottak. Ha útjukat ma követjük, a völgybe szoruló város romantikusan szép képéből egy hatalmas, sötét tömegű építményt látunk kiemelkedni, a brassói elterjedt hírű fekete templomot.

A brassói fekete templom nagy érdekessége mellett műtörténeti szempontból azért bír nagy fontossággal, mert a nyugati kultúrának a középkorban élesen meghatározott földrajzi határvonalán kelet felé markáns határkövet képez.

A középkorban a nyugati kultúra, melynek súlypontja Franciaországban volt, Európában a szélrözsza minden irányában elterjedt. Elterjedésé-

nek maradó emlékei mindenütt szelleméből eredő nagyarányú építkezésének monumentális maradványai. Ameddig a középkorban a nyugati kultúra terjeszkedett, ott ma mindenütt a középkori nyugati építészeti irányoknak emlékeit találjuk. Határát képezték ezen területnek északon a skandináv népek, nyugat felé az óceán vize, dél felé a Földközi-tenger, kelet felé Lengyelország és Magyarország. Ezen határokon belül, és pedig csakis ezen határokon belül találjuk tehát a középkori román és gót építészeti emlékeit.

Kelet felé a brassói fekete templom e területnek hatalmas határjelzője, ez irányban tovább haladva, sem román, sem gót emléket már nem

A brassói Feketetemplom. Részlet.

A brassói Feketetemplom déli pillérsora a főhajóban.

találunk. Ezen túleső területen más volt már az életfelfogás, az már a keleti népek és a bizánci eszmék világa volt.

A brassói fekete templom késői gót csarnoktemplom. Délnyugati sarkában hatalmas, erőteljes arányokkal bíró torony emelkedik.

A templom építése történetéből nagyon keveset tudunk. A hagyomány az építést a XV. századba teszi. Régi írásokban említés van téve, hogy 1410-ben nagyobb adományok tétettek a templom építkezésére. A vatikáni könyvtárban egy feljegyzésre akadtak, mely ezen templomra vonatkozóan azt mondja, hogy 1423-ban még befejezve nem volt. A mai templom helyén ezt megelőzőleg egy régebbi, valószínűleg átmenetkorabeli templom állott, vagy legalább is épült. Ezen régebbi templom egyes részei úgy látszik több helyen a jelenlegi épületbe lettek beépítve. Különösen a nyugati része enged erre következtetni a két torony túlságosan vastag falazata, mely a támpilléreket teljesen fölöslegessé teszi, valamint a tornyok egymáshoz való szoros elhelyezése, mely a nagyszabású széles hajóval nincsen összhangban.

Az alaprajzon első pillanatra szembetűnő a nyugati rész erőteljes falazata. Nyilvánvaló, hogy ezen rész nem épült a többivel egyidőben és egy egységes terv szerint, hanem a régebbi időből való. A hosszhajó három hajóra oszlik. A templom 90 méter hosszú, 38 méter széles, a tetőgerinc 42 méter magas.

A nyugati homlokzat a két torony tömegeit és az azok közé szorított kapuzatot mutatja. A tornyok négy sarkait támpillérek erősítik, melyek a templom főpárkánya magasságában befejezést nyernek.

A délnyugati torony ötemeletes, mely emeletekből három emelet a templom főpárkánya alatti részre esik, kettő pedig a tetőzetten túl emelkedik. A legalsó rész egy-egy ablaka mesteri kompozícióval egy nyújtott ablakká van összekapcsolva. A második emelet felett körüljáró van; mely körüljáró négyes körelydíszekből (Vierpass) álló mérműves korlátja körülvezet a főpárkány felett az egész templom körül. Ezen körüljáró eredeti alakításban szabad volt, ma átfogja a templom teteje.

A hosszhajó déli oldala hat részre oszlik, ezek közül a két szélső keskenyebb, a négy középső szélesebb. A keskeny részek eredetileg ablakok nélkül voltak felépítve, de utólag még a gót építészet korában törtek bele ablakokat. A két szélső szélesebb szakasz egy-egy kapuval bír. A keleti kapu elé később előcsarnokot építettek.

A szentélyben már csak minden második szakasz bír ablakkal. Az itteni tagozatok karesűbbak, mint a hosszhajó tagozatai, miáltal karakterben a szentély közelebb áll a nyugateurópai késői gót emlékekhez. A támpillérek itt más alakítást mutatnak, mint a hosszhajó oldalán. Erőteljes lábazatból könnyedén emelkednek a magasba. Tömegük közepén a harmadik szakaszban egy-egy szent szobra van elhelyezve, baldachin lefedéssel.

Az ablakokat itten még eredeti alakjukban látjuk, míg a hosszhajóban a később beiktatott empórák azokat kettészelik. Az ablakok gazdagon tagozott oldalkiképzéssel bírnak és felső részükben más és más mérműalakítást mutatnak. Rendkívül érdekesek a támpillérek befejezését képező fiálék gazdag és dekoratív alakításai.

A szentély északi oldalához csatlakozik a sekrestye, mely két részből áll, egy emeletes és egy földszintes részből. A sekrestyének jelenlegi külső kialakítása a XVIII. századból való, az emeletes rész alsó helyiségének belseje azonban egyidőben épült a templommal.

A templom északi oldalának beosztása ugyanaz, mint a délié, a részletek azonban mások.

Az északi, ki nem épített torony kiképzése nem azonos a déli toronyéval, sok különleges és igen finom részletalakítással ékeskedik. A keskeny, hosszú toronyablak itt bír a leggazdagabb tagozással, figurális eredeti díszei azonban, sajnos, már úgyszólván teljesen elpusztultak. A torony felső részének kiképzésében annyi habozást és zavaros elrendezést látunk, hogy a művezetés itt elkövetett hibáiban kereshetjük a torony további kiépítése megakadásának közvetlen okát.

Ha a nyugati főkapun belépünk a templomba, megkapó hatással tárul elénk a templom belsejének hatalmas perspektívája és monumentális, tágas térhatása. Jobban szemügyre véve azonban az egyes részeket, meglepődve látjuk, hogy ezen nagyszabású középkori, tisztán gót külsővel bíró templom belsejéből úgyszólván teljesen kipusztult az igazi gót stílus. A belsőnek eme különös átalakítását a XVII. század végén az egész várost elpusztító tűzvész idézte elő. Az egész nagyszerű és felette monumentális alkotás a XV. században nyert egyöntetű befejezése után két évszázadig állt teljes pompájában, egy magasabb eszme intőjele gyanánt, a pogány túlerővel szemben körülötte dúló harei küzdelmek közepette, míg az 1689 április 21-én

a városban pusztító tűzvész alkalmával legszebb részeiben a lángok marta-lékává lett. Soha fel nem derített okból egy szép tavaszi nap alkonyán hirtelen tűz támadt a belső város szorosan egymáshoz épített házak egyikében. Emberi kéz nem tudott gátat vetni a gyorsan terjedő pusztító elemi erőnek. A templom toronymagasságú fedélszékének hatalmas faalkotmánya az átesapó tűznek bő táplálékot nyújtott. A tetőzet óriási gerendázata percek alatt magasan az égfelé nyuló lángok és izzó zsarátnokok pokla lett; leomló gerendái és a cserépfedés hatalmas lezuhanó tömegei keresztültörték a falazott mennyezetet és a merész gót stílusú boltszerkezet kiegyensúlyozását veszítve, összeomlott. Egy pillér sem maradt meg állva. Csakhamar egy mindent átfogó gigantikus lángoló füstoszlop jelezte a templom helyét.

A nagyszerű épület belseje rövidesen kietlen romhalmazzá vált, melynek kötörmelékei között égnek álló, megszenesedett gerendák emelkedtek. Csak a tornyok tömegei és az egész épületet körülfogó külső falak maradtak meg.

Egész belseje, a magas, levegős boltívek, a karsú pillérek, a gazdag építészeti díszek, a berendezés örökre elvesztek.

A megmaradt faltömegek sokáig megtartották füstös fekete színüket. Innen nyerte a műemlék a „fekete templom“ elnevezést. Amidőn a nagy tűzvész után hozzáfogtak a helyreállításhoz, csakis a külső határfalak voltak meg. Mindent, mit azokon belül létesítettek, újból kellett építeni.

A régi pillérek helyett új pilléreket kellett emelni és ezen új támasztó tagcsoportokból és a régi határfalakból kiindulva, újonnan boltozták az egész templomot. Ezen új munkák a kor ízlésének megfelelően barokk szellemben készültek. Igen érdekes, hogy a helyreállítást majdnem nyomban követő belső átalakításnál az emporák beillesztésénél más felfogás érvényesült.

A templomban eredetileg empora nem volt. Annak létesítése erőteljes boltozatot kívánt a pillérek és külső fal között és ebből eredően a végigmenő ablakok részbeni befalazását.

Ezen boltozatok építésénél a mester a templom régi részein látott gót formákat iparkodta utánozni. A pillérek közötti íveket, melyek a félkörnél is nyomottabbak, a főhajó felé figurális és gazdag ornamentális díszítéssel látta el. A pillérek testéhez konzolszerűen illesztett vállkövek oroszlánokat, sárkányokat, angyalokat vagy barokk kartusokat ábrázolnak. Az ívek két oldalán fiálék emelkednek, melyek egész törzse csak pár centiméter széles, míg csúcsos növényalakzatokkal díszes sisakrésze négyszer oly vastag, mint a törzs. Az íveket számrhátalakban végződő, barokkos gömbölydedségben faragott növénydíszes párkány követi, melyet akantuszlevélből alakított keresztrozsa koronáz.

Az emporák boltozatai némileg sikerültebbek, amennyiben itt egy meglévő bordaprofil hűen lemásolva, csúcsíves csillagboltozatokat létesített. A bordák a pillérek közül minden átmenet nélkül nőnek ki, míg a falpilléreknél sok helyt barokk vállkőalakítás képezi az átmenetet.

A templom külsején látjuk azon művészettörténeti szempontból értékes részleteket, melyek ezen emléket, annak ellenére, hogy belseje teljesen elpusztult, mégis az ország legbecsesebb műemlékei közé emelik.

A nyugati főbejárat kiképzésében a késői gót formákat mutatja, de nem a Németországban és Ausztriában az időben divott száraz és vézna alakításukban, hanem bizonyos erőteljes frissességgel. Míg ott ezen stílust minden egyes részletében a raffináltság és mesterkéeltség jellemzi, addig itt a spanyol építészetre emlékeztető, szabadabb felfogású alakítást látunk, teltebb és erőteljesebb formákkal. A templomnak ezen főbejáratán kívül még négy nagyobb szabású bejárata van.

Sokkal inkább magán hordja a késői gót kapualakítás jellegét a déli oldalon lévő keleti kapu, mely az előcsarnokba vezet. A kapuzat erőteljes vízszintes hevederrel ketté van osztva. A heveder széles vízvezetője felett mérműves ablak van. A két szegélyező fiatorony felső részei és az ív záradékának keresztrózsája hiányzanak. Az előcsarnok a tűzkatasztrófa után új tetőzetet nyert. Ez alkalommal a falazatot felső részében párkánnyal látták el, melynek útjában voltak az említett végződéses, miért is megcsontítva a szép kapuzatalakítást, azokat eltávolították. A bejáratok ajtószárnyai igen figyelemreméltók. Az épületen előforduló legrégebbi évszámot mutatják, — 1477. Ez a két ajtó a tűzvész előtti időből megmaradt egyetlen falalkatrésze a templomnak.

Hasonló kiképzést mutat az előcsarnok belső bejárata is, csak hogy itt a felső részben nem ablak, hanem mélyített mezőnyben falfestmény van. A közepén Szűz Mária, ölében a kis Jézussal, balra tőle térden állva Szent Katalin, jobbra pedig Szent Borbála, koronával a fején. Szűz Mária feje fölé két angyal koronát tart. A kép jobb sarkában lent Mátyás király, bal sarkában pedig hitvese, Aragoniai Beatrix címere. A kép a XV. század végéből való.

Szemben az északi oldalon van a templom legszebb, legeredetibb és legmonumentálisabb kapuzata, az úgynevezett aranykapu. Egész megoldásában rendkívül eredeti. A gót formákat itt bizonyos szabadabb kompozícióban látjuk csoportosítva és habár kiképzésében nem bír olyan gazdag részletezéssel, mint a nyugati kapu, nagyobb szabású, erőteljesebb részleteivel sokkal monumentálisabb és nemesebb hatású. Mestere jól ismerte a késői gót stílust, a részletezésben annak formáit használta, de merész meggyőződéssel elkerülte a kiképzésben ezen stílus mindazon száraz, mesterkelt és játszi alakításait, melyek azt oly élettelené teszik. Ha a hiányzó figurális részeivel kiegészítve elképzelnék, úgy a magyarországi középkori gót építést egy legfigyelemreméltóbb alkotásnak látjuk. A jobb- és baloldali kivájt fülkékben egy-egy szobornak van helye, még nyolc szobor bizonyos csoportot alkotva volt a többszörösen ívelt lezárás feletti térbe tervezve. Ezen nyolc szobornak helyét a még meglévő többnyire levéldíszes gyámkövek mutatják. A szobrok valószínűleg csoportosításukban valami jelentet ábrázoltak. Természetesen a kapu feletti nyílás, mely ma a csúcsív alatt mutatkozik, az eredeti alakításnál nem volt meg. Eredetileg a kapunyílás felső része volt a világítás céljából üveggel zárva. A kapunyílást vállmagasságban egy kőheveder zárta le, mely a közepén a bejáratot ketté osztó pillérrel lehetett alátámasztva. Ezen feltevésre adnak támpontot a vállmagasságban kétoldalt látható durva faragású kövek, melyek az eltávolított eredeti kőheveder helyébe lettek illesztve. A kapuzatnak különös érdekességet ad a nagyméretű félkörív, mely a két támpillért magasan átfogja és a mögötte levő boltozattal előcsarnokot képez.

Az északi oldal másik kapuzata első pillanatra inkább román korabeli alkításnak látszik. Félköríves lezárása, körelydíszes tagozása a késői román stílus alakításai. Ezen főformákkal azonban ellentétben állanak a részletek, melyekben a késői gót stílus elemeit látjuk. A lemeztaggal megtoldott pálcstag vagy körteprofil, a naturalisztikus ágazatba átmenő vékony oszlop, mind a késői gót stílus alakításai. A jelenlegi vállkövek itt is, mint az alábbi kapunál, később lettek beillesztve; tehát ezen kapu is vízszintes kőhevederrel volt megosztva.

A templom tornyának legértékesebb alakításai az ablakok, melyek annak folytán, hogy két emelet ablakai egy keretbe vannak foglalva, igen előnyös hatást adnak. Az északi torony ablakainál a felső mérműdíz elmaradt. Érdekessége e torony északi ablakának, hogy ott, ahol a többi abla-

ken ornamentális dísz van, itt ezen tömegeket emberi alakok helyettesítik. A közepén egy ülő alak van, attól jobbra és balra két-két guggoló alak.

A szentély támpilléreit szobrok díszítik. A szobrok feletti finom aprólékos faragású baldahinok, sajnos, már teljesen elmállottak. Hogy ezen szobrok kiket ábrázolnak, ma már nem tudjuk. A kezeikben tartott jelvényből lehetne rá következtetni, sajnos, azonban ezen jelvények is már vagy teljesen hiányzanak, vagy már felismerhetetlenek. Soknak egész keze hiányzik, sőt van olyan is, melynek feje elpusztult. A háború előtti évben a szépművészeti múzeum gyűjteménye számára gipszmásolatokat készítettett a szobrokról. A szobrok a középkori magyarországi kőszobrászat igen értékes emlékei.

Az emlékmű igen érdekes alakításai a szentély támpilléreinek végződése. Az oldalfalakat koronázó mérműves gallériából kimagasló fiatornyok sisakjai a legváltozatosabb, rendkívül különös növénydíszes alakításokat mutatják. A késői gót stílus hanyatlása korának jellegzetes, de részleteiben mégis eredeti alakításai.

A templom külseje igen elhanyagolt és rossz állapotban van. A szentély támpilléreinek méretezése, különösen felső részükben, nincsen összhangban a tűzvész után épített boltzatok erős oldalnyomásával, úgy, hogy azok mind kifelé elmozdultak. A falazatban ebből kifolyólag mutatkozó bomlást már régebben is csak vaskötőkkel tudták meggátolni. Ezen vaskötőszerkezet azonban nem lett a kellő szakszerűséggel elészítve, úgyhogy vele a bomlás veszedelme nem lett megszüntetve, hanem csak elődázva.

Az épület külsején a finom faragásokhoz alkalmazott kő nem tudott ellentállani a vidék zord éghajlatának. Ma már a templom legszebb részletei vagy már teljesen hiányzanak, vagy a felismerhetetlenségig tönkrementek.

A már régen szükségesnek mutatkozó biztosítási és helyreállítási munkálatok keresztülvitelét a Műemlékek Országos Bizottsága a magyar kultuszminisztérium hozzájárulásával és pénzbeli támogatásával még a háború előtt 1912-ben megkezdte. A már két éve folyamatban levő jól haladó helyreállítást hirtelen félbeszakította azonban a világháború. A nyolc évi időtartamra tervezett munka abbamaradt. A templom állapota azóta természetesen fokozatosan rosszabbodott.

1924-ben felkért a brassói szász egyház, vizsgáljam meg a templomot és adjak útbaigazítást a legsürgősebb teendőkre vonatkozólag. A nagyértékű műemléket, nevezetesen a szentély délnyugati részében beomlást fenyegető állapotban találtam. A fennállást biztosító legsürgősebb teendőket utasításaim szerint azonnal el is végezték. Az emlékmű tömegeinek fennállása így megint egy időre biztosítva van, művészettörténelmi szempontból annyira értékes részletalakításai azonban rohamosan haladnak a végleges megsemmisülés felé. Azok megmentésére a szász egyháznak és a lakosság kulturális szervezeteinek nincsen meg a hozzá való pénze; a román kormánytól pedig nem kapnak e célra semmi támogatást.

Brassó várcsa a XIV. században élte fénykorát. Békés idők biztosították az egész ország gazdasági fejlődését. Brassó volt a kelettel folytatott kereskedelem egyik gócpontja. A lakosság jólétben élt és vagyonossága az ország első városai közé emelte. De sötét felhőként közeledett a század vége felé a mindinkább terjeszkedő török hatalom. Már a XV. század a törökökkel vívott harcok jegyében állott.

A városháza 1420-ban épült egy régebbi torony mellé. Mai barokk kiképzését csak 1777-ben kapta. A torony mai lefedése egy szükségessé vált megújítás folytán készült Schulek Frigyes mester terve szerint 1904-ben.

1421-ben a törökök elfoglalták a várost és fogságba hurcolták az egész városi tanácsot. Hasonló módon pusztítják a várost a török seregek 1432-ben és 1438-ban és még számtalanszor a rákövetkező évtizedekben. Az egész vidék városainak védelmi harcra kellett berendezkedniök. Brassóban is a

A brassói városház.

már részben meglevő falakat erősítették, a bástyákból hatalmas várépítményeket létesítettek. Ilyen a takács-bástya a város falának déli sarkában. Nagyméretű védelmi tornyokat emeltek a fal mentében, de még azon körül is egészen különállóan.

A védőfal megerősített pontjainak egyik érdekes maradványa a Katalin-kapu, Mai festői alakjait 1559-ben nyerte.

Az egész város lassanként állandó készenlétben levő várrá alakult.

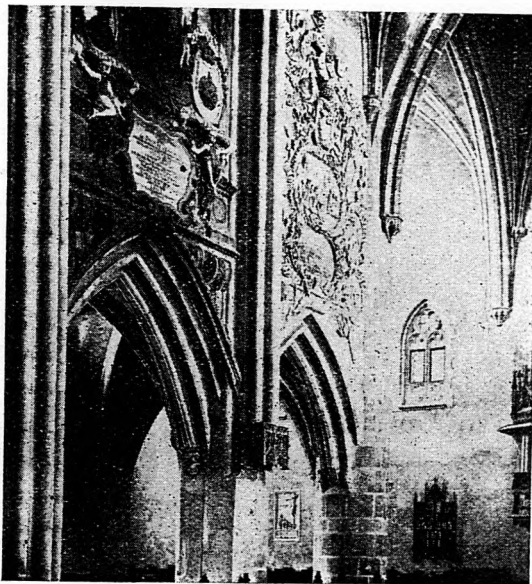
Az évszázadokon keresztül tartó bizonytalanság, a mindenkor fenyegető veszedelem és az ismétlődő harcok Erdély egész déli része minden városának, falvának, sőt legkisebb lakótelepének is a védelemre berendezett várszerű jelleget adtak. Minden helyiséget várfalak, bástyák és tornyok gyűrűje vette körül.

Nagyszebenben is a város védelmi falába illesztett negyven hatalmas vartorony fokozta a város biztonságát. Az egyes tornyok védelme a különböző ipari céheknek volt kiosztva, aszerint kapták elnevezésüket is. 1442-ben nagy török sereg vette ostrom alá Nagyszebent, de a város hosszú ideig

egymaga sikerrel dacolt az erős támadásoknak, mígnem Hunyadi János hada közeledtével a városházabeliek megrohanták az ellenséges haderőt és a magyar sereggel egyesülve súlyos vereséget okoztak a törököknek. Jenő pápa Nagyszebent akkor nemcsak a magyar királyság, hanem az egész kereszténység védőpajzsának nevezte.

A városházatorony is valamikor a védelmet szolgálta. Ma jellegzetes messze látható tömege a város képének. Bolthajtása alatt élénk forgalmú utca vezet keresztül.

Nagyszeben főtemploma hatalmas méretű gót csarnoktemplom, mely egy régebbi románstílusú templom helyébe épült. Az építkezés kezdete a XIV. századba nyúlik vissza, főbb részeiben azonban csak a XV. század közepén épült. Egyes részei, de különösen belső kialakítása, déli emporája és a déli

A nagyszebeni evang. templom belseje. Részlet.

oldalon levő kis lépcsőtorony a XV. század végén és a XVI. század elején készültek. Az egész templomot a jelen század első tizedében nem szerencsés restaurálásnak vették alá, melynek helyreállító munkái ezen nagyszabású műemlék sok szép részletét a templom műemléki értékének rovására eredeti alakjából kiforgatták.

Belseje megtartotta még eredeti szép alakját. Tágas térhatása a külföld nagy katedrálisaira emlékeztet. Befogadóképességét tágas emporái emelik. Építészettörténeti szempontból figyelemreméltó boltozatainak szép kiképzése. Különösen a mellékhajó háló és csillagboltozatainak gazdag bordalakításai, az ablakok finom merművei mindmegannyi értékes emlékei a XV. század építőművészetének.

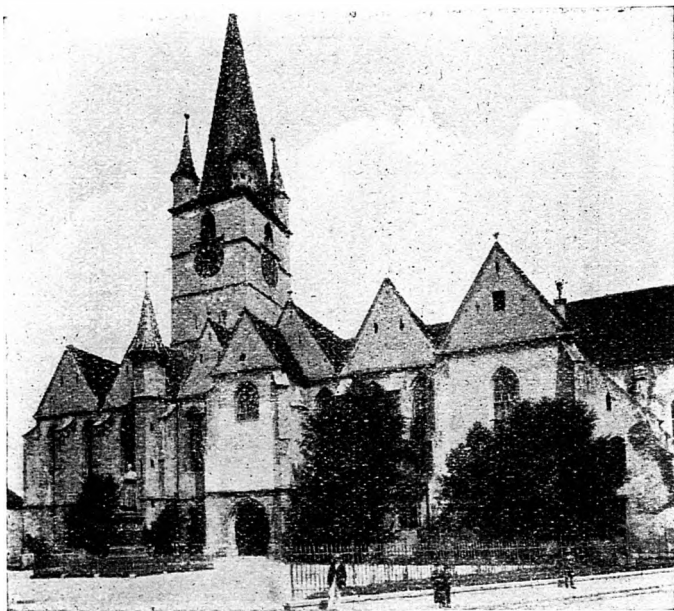
A főhajó és a kereszthajó oldalfalait műtörténeti szempontból értékes festmények és domborművek díszítik. Az árkádívek feletti részeket igen gazdag, többnyire a barokkor idejéből származó emléktáblák borítják.

A barokk építészet gyönyörű alkotása báró Brukenthal-esaládnak a főtéren álló kastélya. 1782-ben épült. Ma a család utolsó sarjának végrende-

lete nyomán a Brukenthal-család műkincesével együtt a város tulajdonát képező múzeum. Egész Erdély legnagyobb és leggazdagabb gyűjteményét tartalmazza, mely a művészetek és a tudomány minden ágára kiterjeszkedik.

Erdély e vidékének régi gazdagsága, lakosságának állandó magas kultúrája mindenütt még a középkorból ránk maradt építészeti emlékein tükröződik vissza. Minden városban nagy gótstílusú templomok állanak.

Medgyes városának magas, égbenyúló templomtornya és a középkorból maradt védelmi tornyok adnak érdekes jelleget. A templombelseje a gót stílus legkésőbbi alkotásaihoz tartozik. Szászsebes nagy templomának tornya még a XIII. századból ered. Ablakai a román stílus minta-

A nagszebeni templom.

szerű formáit mutatják. A templomhajó a magyarországi gót építészet egyik legszebb alkotása. Ma már csak megcsónkítva láthatjuk eredetileg gazdag tagozással bíró falait. A támpillérek magasba nyúló toronyvégzördésekkel bírtak, melyeket valószínűleg kőrácscsúszkorlát kötött össze. A XVIII. század végén új tetővel fedték a templomot, ez alkalommal távolították el a támpillérek ezen szép végzördéseit. Minden támpillér alsó és felső része figurális díszsel bír. Belsejében a csarnoktemplomok tágas és világos térhatását látjuk. Karcsú pilléreinek, a boltozatok bordáinak és az ablakok mérműveinek tagozatai a gót stílus legjobb korának alakításait mutatják.

Kedves műemlék a Szászsebes városában levő gótstílusú kápolna. A XIV. század érdekes, finom alkotása. Igen figyelemreméltók ablakainak mérműdíszei.

Segesvár. Ez a név minden magyar ember emlékezetében mély érzelmeket támaszt. Ki ne emlékezne e festői szép városképére, ha valaha is Kolozsváron túl vezette útja. A magyar nemzet történetében sokszor játszik e város szerepet. I. Rákóczi Györgyöt itt választották meg fejedelemmé.

Kétszer tartották meg falai között az erdélyi fejedelemség országgyűlését. Utoljára a szabadságharc idejében vált nevezetessé e hely. A magyar szabadság harcainak itt törte meg erejét az orosz túlerő. Petőfi itt tűnt el az elők sorából.

Legszembetűnőbb építménye a nagytömegű óratorony. Falazata a XV. századból való. Szép tagozott tetőzete az 1878-diki, az egész várost elpusztító tűzvész után épült.

A városnak úgy lent alsó részében, mint fönt a várban egy-egy nagy-szabású, középkori gót stílusú temploma van. Nagyobb jelentőségű a vár-templom. Tömegének a ki nem épített nagyméretű torony nehézkes jellegét ad; így külseje nem árulja el nagy belső értékét. Az egész templom gazdagon ki volt festve. Sajnos, azonban ezen értékes művészettörténeti emlékeket 1766-ban átmeszelték.

A város erődítményeinek hatalmas maradványa a várfal egyik tornya, melynek védelme a tekintélyes csizmadia-céhnek volt a feladata.

*

Erdély déli községeinek, különösen a szász vidékeken jellegzetes vonást ad a védelemre kialakított erődtemplom, vagy a templomvár. A megerősített, védelemre berendezett templomok és templomvárak az ellenséges támadásoknak állandóan kitett lakosság védelmi szükségéből, élniakarásából keletkeztek. Ezen erődtemplomok a népies építkezésnek egészen különleges alkotásai, melyeket sehol ily nagyszabású alakításban nem találunk. A szükség és a gyakorlati gondolkodás vezette itt arra a szorongatott lakosságot, hogy a templomukat, az Isten házát, mely mindenkor a község legnagyobbszabású és legerősebben szerkesztett építménye volt, úgy építsék fel, hogy egyszersmint a hívóknak támadás esetében védhető menhelyül is szolgáljon. A templomoknak ily védelmi harcra való kiképzését kétféleképpen vitték keresztül, vagy a templomot, illetőleg területét erős fallal, néha bástyákkal és tornyokkal erősített gyűrűvel vették körül, vagy magát a templomot képezték ki a harc kívánalmainak megfelelően. Első esetben tehát templomvárat, vagy templomerődöt létesítettek, míg a másik esetből kifolyólag keletkezett a tulajdonképeni erődtemplom. A templom külsejének ezen védelmi vagy harci kialakítása természetesen legtöbbször a templom jellegének feladásával járt és így ezen a vidéken igen sok olyan templom van, mely külseje után megítélve, sokkal inkább valami különösképen alakított várépítménynek látszik, mint az Isten házának.

Aszerint, hogy az egész templom, vagy egyes részei mint a hajó, a szentély, vagy a torony lettek a védelmi harc céljára kialakítva, más és más külső alakot nyert a templom. A *szászalmi* templomnál a szentély helyét védelmi torony foglalja el, melynek alsó részében van az oltár.

A *kisselyki* erődtemplomnál a szentélyt és a tornyot képezték ki a védelem céljainak. A torony felső részében védelmi körüljáróval bírt. Igen érdekes itt a magasra kiemelkedő szentély kialakítása. Bejárata elé védett és toronnyal erősített előudvart építettek. A templom a XIV. századból való; védelmi műveit valamivel később emelték. Igen érdekes az előudvar egyik sarkában kiemelkedő óratorony festői képe.

Jakabfalván a templom erőteljes nyugati tornyának mérete a templom teljes szélességével azonos. Falainak vastagsága a legerősebb vártorony-nak is megfelelő. Kisebbre méretezett a keleti torony. Az egész templomot fent kiugró védelmi körüljáró övezi. Az épületet később még védelmi fallal is vették körül.

A *baromlaki* templom egyike a legfigyelemreméltóbb erődtemplomoknak. Míg tökéletes templomszerű belsejét csodaszép késő gót hálóboltozat

díszíti, addig külseje teljesen várépítmény jellegével bír. Román korabeli tornyát később erősítették meg védelmi felépítménnyel.

A szentély szintén oly magas, mint a torony. A támpilléreket összefogó hatalmas íveken nyugszik az erős kiugrással bíró védelmi hely.

A törökök mind sűrűbb támadásainak kivédésére az erődtemplomok csakhamar kicsinek bizonyultak. A rablótámadások később hosszantartó ostromharccá fejlődte, úgyhogy a védett helynek az egész lakosságot, nagymennyiségű élelmet és a féltett értékeket is befogadnia kellett. Így azután a templom körül mindinkább nagyobb méretű várak keletkeztek. Fallal vették körül a templom környezetét, melynek bejáratait hatalmas kapubástyákkal erősítették. Így számos község közepén csakhamar erős templomvár keletkezett. Igen szép és nagyszabású ily templomerődöt látunk *Szászorbón* és *Nagydisznódon*. Az utóbbinál a védelmi tornyokból később lakóépületeket alakítottak.

A baromlaci erődített templom.

Igen szép és figyelemreméltó ily erőd a keresztényszigeti (Grossau) templomerőd, melyet 1498-ban Lapidica András építtetett. Meg kell itt emlékeznünk derék szász népének 1658-ban vívott hősi harcáról, melyben az egész lakosság halálát lelte. Az erőd nem tudott ellentállani az ostromnak és a törökök a magukat utolsó emberig védő harcokat mind leötlék. Az asszonyok és gyermekek a legerősebb toronyba menekültek, melyben a támadók által körülrakott tűz füstje mindnyájukat megfulasztotta.

A *prázmári templomerőd* a legnagyobbja ezen csoportnak és egész Erdélynek. Három fallal és várárokkal volt körülvéve, melyen keresztül az egyetlen bejárásnál felvonóhíd fokozta a biztonságot. A kapu előtt még várszerűen körülépített előudvar van, melyet hatalmas kapu választott el a belső udvartól. Itt támadás esetére a 12 méter magas falhoz illesztve, három emeletsorban épített rekeszek a község egész lakossága részére nyújtottak hosszú időre menhelyet. Egy-egy ily kis rekesz ostrom idejében egy egész családnak volt a lakóhelye. Az ostrom néha egy évnél is tovább tartott. Ilyenkor az egész család egy ily ablak- és ajtónélküli kis kamrában élt. Akik a vastag fal belsejében már nem kaphattak helyet, az előudvar nem annyira biztos helyére szorultak. Még malom is volt a várban. Ellent is állt ezen templomvár minden támadásnak. Hiába ostromolta 1552-ben a moldvai vajda és 1658-ban a törökök serege.

A védelem egy másik módját választották a Brassó melletti *rozsnjóiak*. Ők már nem a templom körül építették a várat, hanem kihasználták a köz-

ség közvetlen határában levő sziklafok tetejét e célra. Azt erősítették meg várfallal és veszély esetében a község egész népe oda felvonult. 142 méter mély kút látta itt el ostrom idejében vízzel a vár körülzárt lakóit.

Igen érdekes műemlék a szebenmegyei *Szelindek-vára*. Hatalmas vörös faltömegei messziről láthatók. Erődítményei mind téglából épültek. Harci jelentőségét mindenkor felismerték, miértis háborúk idejében az egyes seregek igyekeztek azt elfoglalni. Így idővel a község várából katonai erőd lett. I. Ferdinánd vitézei védték Zápolyai János seregei ellen. 1658-ban a törökök sikertelenül ostromolták. A kurucok esapatai idáig is eljutottak.

A nagydisznódi templom.

Be is vették és nagy részét felrobbantották. 1849-ben még Bem generális is e falak védelmében harcolt a császáriak ellen.

Erdély egyik legszebb vára a Barcaság déli sarkában levő Törcsvár. Mint a törcsi-szoros kulcsa, mindenkor nagy volt jelentősége, miértis a mai napig jókarban tartották. A német lovagrend ezt a helyet biztosította legelőször. Az ő várak azonban csak fából volt. 1377-ben a brassóiak építették meg kőből. Hosszú ideig Brassó város tulajdona volt, mely ott állandó őrséget tartott. Sok ostromot állott ki, de később mégis sokszor cserélt gazdát. Utoljára 1878-ban, az orosz-török háborúban lett újból jelentősége, amikor a katonaság védelemre felszerelte és az akkori kor harci igényeinek megfelelően átépítette. Ma a román királyi család magántulajdona.

Fogaras várát Apor vajda építette 1310 körül. Bethlen Gábor alakította át később és adta neki mai kiképzését. Több nagyobb történelmi esemény színhelye volt ez erőd. Országos szerepet Apaffy Mihály fejedelem idejében játszott, ki többnyire itt tartózkodott. Igen figyelemreméltó udvarának monumentális renaissance stílusú kialakítása.

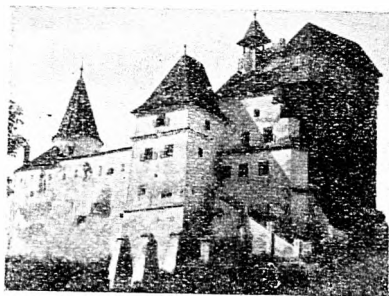
Erdély ezen műemlékeinek ismertetésével nemcsak a tudománynak és az ismeretterjesztésnek kívánok szolgálni, hanem az olvasóim által régebben látott és ismert, vagy csak most megismerendő nagy történelmi múlttal és művészettörténeti becesel bíró építmények és városképek leírásával,

A keresztényszigeti templom.

valamint képekben való bemutatásával a vonatkozást óhajtom szorosabbra fűzni, mely a mi társadalmunkat Magyarország ezen, a Trianon révén elszakított vidékével összeköti.

A fiatalabb generáció, mely talán csak itt vesz először tudomást ezen emlékekről és jelentőségükről, megtudja, mily nemzeti értékekben gazdag

Töröcsvár délről nézve.

ez az országrész. Akik pedig valaha ott jártak, látták és ismerik ezen építményeket, a régi emlékek felidézésének jóleső, de szomorú érzésével fogják felfrissíteni azt a kapcsolatot, mely odaköti, vagy odakötötte őket. Akiknek pedig azon vidék otthonuk volt, mely meleg szeretettel fogják ezen mélyen emlékezetükbe vésett, sokat jelentő ősi alkotásokat felidézve látni, melyek otthonuknak mindenkor megadták jellegét és képét és melyek lelki szemeik előtt mindenkor megjelennek, valahányszor oda gondolnak, hova őket honvágyuk vonzza.

Láczay-Fritz Oszkár.

„HISTORIA“

A MAGYAR MULT EMLÉKEIVEL ÉS ESEMÉNYEIVEL FOGLALKOZÓ FOLYÓIRAT

Erősíteni a mult iránti szeretet érzését: ez lapunk tulajdonképeni célja. Aki szereti a multat, az támogatni is fogja törekvéseinket, hogy ügyünk szellemi fegyvere megerősödöttén teljesíthesse hivatását.

Lapunk, a nyári hónapok kivételével, havonta jelenik meg és a törzslapon kívül jelenleg a következő mellékletekkel bír:

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK, a székesfőváros multjával foglalkozik és *dr. Gárdonyi Albert* székesfővárosi főlevéltáros szerkeszti.

MAGYAR MÜEMLÉKEK, melyben ismertetésre kerülnek hazánk összes műemlékei. Szerkeszti: *dr. Szönyi Ottó*, a Műemlékek Országos Bizottságának előadója.

HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET, a magyar vidék multjával foglalkozik akként, hogy rendszeresen ismerteti hazánk városainak és községeinek történetét a hozzájuk fűződő eseményekkel együtt. Központi szerkesztője: *dr. Lukinich Imre*, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárának igazgatója.

HADIMÚZEUMI LAPOK, a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum hivatalos lapja, mely e múzeum tárgyainak ismertetésével és a hozzája fűződő kérdésekkel foglalkozik. Szerkeszti: *Aggházy Kamil*, a múzeum igazgatója.

HÓSI SÍROK ÉS TEMETŐK, a hazai földben nyugvó hősök és a külföldi magyar sírok ügyével foglalkozik és ismerteti a hadisírgondozó szervek munkáját.

Mindezen mellékletek havonta, legalább 64 oldalon, felváltva jelennek meg s ezzel évente közel 700 oldalon oly történelmi irodalmat nyújtanak, mely nemcsak tudományos és hasznos, de kellemes olvasmány is mindazok részére, akik a nemzet multja iránt érdeklődéssel viseltetnek.

További mellékletek előkészítésben.

Mutatványszámot minden érdeklődőnek készséggel küld portómentesen a kiadóhivatal:

BUDAPEST, VI. KER., ANDRÁSSY-ÚT 20. SZ.

TELEFON: AUTOM. 299-92.

